

УДК: 316.344.24:314.122(575.1)

Fakhriddin ABDULBOKIEV,
Doctoral student at the National University of Uzbekistan
E-mail:abdulboqiyev26@mail.ru

Based on the review of professor of the University, Ph.D. R.M. Murtazaeva

CREATION OF LEGAL FUNDAMENTALS OF EMPLOYMENT IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Abstract

This article states that the goal of the reforms carried out since the independence of our country is to ensure employment and improve the welfare of the population. The problem of employment of the population plays a special role in solving this problem. Therefore, it is stated that the legal basis for the creation of decent jobs for the population is also being created. The article provides detailed analysis of the repeal of the Law of the Republic of Uzbekistan "On Employment" and the adoption of a new version of the Law "On Employment".

Key words: employment, international labor convention, a single national labor system, labor legislation, the Law on Employment.

СОЗДАНИЕ ПРАВОВЫХ ОСНОВ ЗАНЯТОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Аннотация

В этой статье говорится, что цель реформ, проводимых с момента обретения нашей страной независимости, - обеспечение занятости и повышение благосостояния населения. Особую роль в решении этой проблемы играет проблема занятости населения. Поэтому констатируется создание правовой основы для создания достойных рабочих мест для населения. В статье приводится подробный анализ отмены Закона Республики Узбекистан «О занятости населения» и принятия новой редакции Закона «О занятости населения».

Ключевые слова: занятость, международные трудовые конвенции, единая национальная система труда, трудовое законодательство, закон «О занятости населения».

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА АҲОЛИ БАНДЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИНИНГ ЯРАТИЛИШИ

Аннотация

Ушбу мақолада мамлакатимиз мустақилликка эришгандан то бугунги кунгача олиб борилаётган ислохотларнинг мақсади сифатида аҳолининг иш билан бандлигини таъминлаш ва уларнинг турмуш фаровонлигини юксалтиришдан иборат эканлиги баён этилган. Бу муаммони ҳал этишда аҳолининг иш билан бандлик масаласи алоҳида ўрин тутаётганлиги, шу сабабли, аҳолига муносиб иш ўринлари яратишнинг қонуний жиҳатдан асослари ҳам яратилаётгани баён этилган. Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”ги қонуни ўз кучини йўқотганлиги ва янги тахрирдаги “Аҳоли бандлигини таъминлаш тўғрисида”ги қонуннинг қабул қилинганлиги мақолада таҳлиллар асосида кенг ёритиб берилган.

Калит сўзлар: иш билан бандлик, халқаро меҳнат конвенцияси, ягона миллий меҳнат тизими, меҳнат қонунчилиги, “Аҳоли бандлиги тўғрисидаги” қонун.

Relevance. Today, the problem of employment is one of the most important macroeconomic features of socio-economic development of society and has a special significance in the economy. In addition, the Action Strategy for the five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan for 2017-2021, adopted on the initiative of President Sh.M.Mirziyoev, states that reduction, creation of new jobs, ensuring the balance of the labor market and infrastructure development, reducing the unemployment rate”[1]. The urgency of studying the problems of employment in the process of structural changes in the economy, first of all, requires the study of evolutionary views and conceptual approaches to this concept. The content of socio-economic relations of this concept is expressed through various forms.

Research methodology. The results of scientific work of domestic and foreign scientists on the theory of employment, as well as decrees and resolutions of the President of the Republic of Uzbekistan on employment and welfare. At the same time, the study of the specifics of employment models in developed countries can be a great impetus for the implementation of the benefits of employment policy in Uzbekistan. In this regard, the methodological aspect

of this research is to substantiate the ways to implement the ideas of innovative development in our country.

Analysis and results. Uzbekistan is a country rich in manpower and resources. This potential is regulated by legal documents [2]. Also, the first President of the Republic of Uzbekistan I.A. As Karimov noted, "Employment will ... remain a priority of our social policy" [3]. Improving the living standards of the population, ensuring their education, training, retraining, advanced training, employment, protection against unemployment and social protection are finding practical solutions in the period of reforms in the country [4].

Regulation of employment and the labor market objects of the market infrastructure component in management The interrelationships and interdependencies in the field of employment are as follows occurs under the following conditions:

- 1) labor legislation;
- 2) creation of a mechanism of social cooperation in the field of employment;
- 3) implementation of a single employment policy throughout the country;

World experience shows that in a market economy social labor relations are increasingly more tripartite agreements (government, trade union representatives and business representatives) or bilateral between trade unions and entrepreneurs are resolved on the basis of agreements.

International labor conventions in the field of employment policy, in particular, the 1948 Convention on Employment Services and recommendations, 1949 vocational guidance, 1962 vocational training and 1958 on discrimination in labor and other activities International Convention of 9 July 1964, taking into account the conventions and recommendations At the conference of the Labor Organization "In the field of employment policy convention"[5].

After gaining independence, the Republic of Uzbekistan ratified the following Conventions of the International Labor Organization in order to ensure employment and create a decent lifestyle for the population:

- Convention on Forced Labor No. 29 (ratified in accordance with Resolution No. 492-I of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan of August 30, 1997);

- Convention No. 47 on the Forty-Hour Work Week (Uzbekistan) Of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan added in accordance with Resolution No. 83-I of May);

- Convention No. 52 on Paid Leave (Uzbekistan) Of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan added in accordance with Resolution No. 84-I of May);

- The right to organize and conduct collective negotiations Convention No. 98 on the Application of the Principles of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan Ratified in accordance with Resolution No. 496-I of 30 August 1997);

- (revised) 103rd Convention on the Protection of Motherhood (Republic of Uzbekistan acceded to this Convention Added in accordance with the Resolution of the Assembly No. 85-I of May 6, 1995);

- Convention No. 105 on Termination of Forced Labor (in accordance with Resolution of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan No. 498-I of August 30, 1997) ratified);

- Article 111 on discrimination in the field of labor and types of work Convention of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan No. 499-I of August 30, 1997 Ratified in accordance with the resolution);

- Convention 122 on employment policy (the Republic of Uzbekistan acceded to this Convention in accordance with the Resolution of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan No. 86-I of May 6, 1995);

- Convention No. 135 on Workers' Representatives (ratified in accordance with the Resolution of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan No. 494-I of August 30, 1997);

- Convention No. 138 on the Minimum Age (Uzbekistan) In accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan dated April 4, 2008 No. ZRU-140 ratified);

- Convention No. 154 on Collective Negotiations (ratified by Resolution of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan No. 495-I of August 30, 1997);

- Article 182 on the Worst Forms of Child Labor Convention (ZRU-144 of the Republic of Uzbekistan of April 8, 2008) ratified in accordance with the Law of Numbers) [6].

On the basis of the above legal documents, several laws of the Republic of Uzbekistan, Presidential Decrees and Resolutions, Resolutions of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, orders of ministries and departments and so on have been created in our country. In particular, the Law of the Republic of Uzbekistan of May 1, 1998 (in the new edition of October 20, 2020) "On employment", the Law of the Republic of Uzbekistan of December 24, 1998 "On state control over the activities of business entities", the Law of the

Republic of Uzbekistan of September 22, 2016 "On Private Employment Agencies" of the Republic of Uzbekistan dated October 16, 2018, as well as the President of the Republic of Uzbekistan dated April 6, 2007 "On Measures to Increase Employment and Improve the Activities of Labor and Social Protection Bodies" PP-616- No. PQ-2960 of May 6, 2017 "On measures to increase the personal responsibility of heads of local executive authorities and territorial bodies of the economic complex in improving the efficiency and effectiveness of work on employment", May 24, 2017 "On state policy in the field of employment more No. PF-5052 of September 12, 2017 "On measures to improve and radically increase the efficiency of labor bodies", No. PQ-3268 of September 12, 2017, "On additional measures to support the poor", November 17, 2017 "On handicrafts No. PF-5242 of June 11, 2018 "On measures for further development and comprehensive support of artisans", No. PQ-3782 of June 11, 2018 "On organizational measures to encourage employment of the socially vulnerable population", No. 22 of October 22, 2020 "Poor and PQ-4804 of October 22, 2020, "On Additional Measures to Engage Unemployed Citizens in Entrepreneurship, Increase Their Labor Activity and Vocational Training, and Ensure Employment", "Additional Measures to Support Landowners and Employment" Publication of resolutions "On measures" No. PQ-4716 [7] on social support of the population in our country We can see that sustainable economic and legal mechanisms are being created to create jobs for them.

The first stage of regulation and legal development of the labor market (1991-1994) is characterized by the emergence of labor relations in the field of social labor and the need to regulate them. During this period, the population for the first time faced the negative phenomena of the labor market: job losses, unemployment, declining wages, forced part-time employment and so on. At this stage, as a subject of labor market regulation, the state has pursued a policy of supporting the unemployed at the national and regional levels through administrative forms of labor market regulation. During this period, the demand for employment was characterized by the desire to keep it at the level of supply, with the transition to part-time work and part-time work, and in many industries the amount of wages was lower than the subsistence level. At this stage, the regulation of the labor market did not pay enough attention to the specific features formed in the regions in the period before the transition to market reforms.

The next stage in the regulation of the labor market (1994-1999) can be defined as a period of adaptation of the level of employment of the population, based on historical processes. A feature of this stage is that the acceleration of the declining process in the economy has had a negative impact on the dynamics of the labor market. The decline in production in Eastern Europe and the CIS during the transition period was accompanied by a relatively small decline in employment in the short term. However, efforts to retain jobs in enterprises have in many cases led to large and growing financial deficits. But the state did not take the path of closing insolvent enterprises, but tried to prevent unemployment by giving them loans. Although the private sector was developing relatively rapidly at the time, it was initially unable to provide the required level of employment. At this stage, the main goal of the state in regulating the labor force was to reduce unemployment and mitigate its consequences. Despite the fact that the state during this period took measures to apply a socially oriented model of labor market regulation and pursue an active policy, the labor authorities did not allow to stop the decline in demand and stimulate demand growth.

The labor force is the next stage in the regulation of the labor market (from 2000 to the present). The positive changes in the economic situation in the country have a serious impact on the labor market, during which the process of improving the regulatory and institutional framework for employment continued. At this stage, a new version of the Law "On Employment", the Labor Code of the Republic of Uzbekistan and the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 No PF-4947 "On the Action Strategy for the Development of the Republic of Uzbekistan" were adopted. [8].

In particular, the fourth direction of the strategy of these actions is devoted to "Priorities for the development of the social sphere", and the first paragraph ("Increasing employment and real incomes") focuses on the following issues:

- Increasing the real income and purchasing power of the population, further reducing the number of low-income families and income inequality;
- Gradual increase in salaries, pensions, stipends and social benefits of budget employees above inflation rates;
- Creation of new jobs and employment of the population, especially graduates of secondary special and higher education institutions, ensuring the balanced development of the labor market infrastructure, reducing unemployment;
- The main tasks have been identified, such as creating conditions for the full implementation of labor and entrepreneurial activity of the able-bodied population, improving the quality of the workforce, expanding the system of vocational training, retraining and advanced training of people in need of employment.

It is known that the legal regulation of the labor market, employment and general issues of employment is based on the Law of the Republic of Uzbekistan "On Employment" No. 616-I of May 1, 1998 (as amended on October 20, 2020), 1996 The Labor Code of the Republic of Uzbekistan, which came into force on 1 April 2013, regulates only a limited range of issues arising in the labor market (for example, employment with a clearly hired employer).

The basic concepts related to the labor market are "employment" and "employment". According to Article 37 of the Constitution of the Republic of Uzbekistan, everyone has the right to work, to choose a profession, to work in fair working conditions and to be protected from unemployment in accordance with the law [9]. All labor laws have been amended in accordance with the provisions of the International Labor Organization Convention and have been ratified by the state.

The Law of the Republic of Uzbekistan "On Employment" defines employment as a socially useful activity that is broader, related to the satisfaction of personal and social needs of citizens, and provides income (salary) [10]. This description of employment reflects its socio-economic content. In the definition given, employment is called activity, and legislators involuntarily equate it with labor, because activity is, above all, labor.

According to the article, citizens have the right to be able to work productively and creatively. No form of coercion is permitted, except as provided by law.

Employment is a socio-economic category that characterizes the participation of society in production. The statistics of the former Soviet period assumed that persons directly involved in the production of society were employed. It should be noted that students and other employed persons, although indirectly involved in the production of society, were not considered employed. The Law of the Republic of Uzbekistan "On Employment" adopted on January 13, 1992,

corrected these errors. The law also specifies which citizens are employed:

- employed, including part-time work for a fee;
- Citizens engaged in home-based work, as well as other paid work, including temporary work;
- citizens who are temporarily absent from work due to illness, vacation, retraining, advanced training, suspension of production, as well as in accordance with the legislation, in the absence of the employee, in other cases where the employee's place of work is preserved;
- self-employed citizens, including citizens engaged in entrepreneurial activities without the formation of a legal entity, members of cooperatives, farmers and members of their families involved in production;
- Citizens serving in the Armed Forces, the National Security Service (NSS) and law enforcement agencies and troops, as well as those serving alternative service;
- Citizens studying separately from production in accordance with the legislation on education;
- Citizens working in public associations and religious institutions, operating in accordance with the law.

Thus, all citizens will need employment when the above is excluded. Employment in the broadest sense is a set of economic, organizational, financial, legal, medical measures aimed at providing employment to the able-bodied population. Employment is seen in a narrow sense, including through the search for a suitable job by the unemployed with the help of government agencies and non-governmental organizations, placement in it and the implementation of the process of selection of necessary employees by the employer.

Today, the Ministry of Employment and Labor Relations of the Republic of Uzbekistan is the authorized state body in the field of employment. Article 8 of the Law "On Employment" provides for the implementation of the following activities within its competence:

- implements a unified state policy in the field of employment;
- develops and implements state programs and other programs in the field of employment;
- Coordinates the activities and cooperation of government agencies and other organizations in the field of employment;
- monitors the process of employment of job seekers and the unemployed, as well as the involvement of the population in paid public works;
- Forms the annual state order for the creation of jobs by industries and regions;
- Forms an annual state order for vocational training, retraining and advanced training of job seekers and unemployed people;
- take measures to assist citizens in finding employment outside the Republic of Uzbekistan, to ensure their legal and social protection during temporary employment outside the Republic of Uzbekistan, as well as their reintegration upon return to the Republic of Uzbekistan;
- provides methodological and practical assistance to local public authorities and local labor bodies on employment issues;
- Improves the system of vocational training, retraining and advanced training of persons in need of employment;
- Introduces advanced information technologies in the employment process, ensures the operation of the interagency software and hardware complex "Single National Labor System";
- creates a modern infrastructure and a competitive environment in the market of employment services;

- forms and maintains the National Register of Persons with Approved Qualifications, the National Register of Professional Standards, the Unified Register of Professional Participants in the Occupational Safety and Health Services Market, and the Register of Accredited Qualification Assessment Centers;

- monitors compliance with the requirements of employment legislation;

- Carries out international cooperation in the field of employment.

On October 20, 2020, a new version of the Law of the Republic of Uzbekistan "On Employment" was adopted [11]. According to him, the current law "On Employment", adopted in 1998 (expired on January 21, 2021), does not correspond to the current state of the labor market. It can be said that it does not include the promotion of entrepreneurship, self-employment and vocational training of the unemployed, as well as the fact that the current law does not address the deep-rooted problems in the field of labor and employment.

Conclusion. Based on the above considerations, a number of innovations can be seen in the new law. In particular, the name of the law has changed. In doing so, both its name and its content have been adapted to the present day. Outdated terms have been replaced with new ones. Another novelty of the newly adopted law is the principle of direct application of the law. Because the current law is very small in size and the main issues are regulated by legal documents. This was very inconvenient, as legal documents are only accepted for ministries and agencies. We can see that the new law "On Employment" removes the norms that did not work in the previous law. The new law strengthens support for the self-employed population with taxes and benefits. Now the self-employed population can continue their activities by notifying the tax authorities online. The law provides for 67 such activities.

It should be noted that the main differences between the existing and the new law are:

- The law "On employment" adopted in 1998 consists of 35 articles, and the new law consists of 129 articles. Naturally, the new law reflected more issues;

- In the current law, unemployment benefits are based on the minimum wage, and in the new law they start with the minimum wage. This is more than 634,880 soums;

- The current law does not provide for any subsidies or grants for low-income families for self-employment. A new chapter has been added to the new law;

- New substances have been added to support self-employment by the population;

International documents and foreign experience in the preparation of the new draft law were studied:

- ILO Convention on Employment Policy No. 122;

- International Covenant on Workplaces;

- The new demographic context adopted at the 102nd session of the International Labor Organization in 2013;

- Model labor legislation adopted by the Interparliamentary Assembly of the CIS member states in 1999.

The experience of Germany, France, Ireland, Spain, Turkey, Estonia was also studied and reflected in the legislation.

In conclusion, during the years of independence to date, a number of normative and legal acts have been adopted to stimulate business activity and entrepreneurship, provide employment for vulnerable groups, increase access to, quality and efficiency of public employment services. On the basis of these legal documents, the issues of creating permanent jobs in the regions, employment of youth, women, members of low-income families, especially in rural areas, as well as the regulation of external labor migration are being addressed systematically.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон.
2. Ли Жи Юн. Корея ва Ўзбекистон – иқтисодий ҳамкорлик шартномаси. //Жамият ва бошқарув. –Тошкент:2009. 1-сон.-Б.23.
3. Каримов И.А. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазирамиздир. 2014 йилнинг асосий яқунлари ва 2015 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза // “Туркистон”, № 5 (15851), - 2015 йил 17 январь.
4. Ўзбекистон Республикаси “Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳайатининг”. 2009, 12 июль. 5/4-сон // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари.-Тошкент, 2009. 26-сон. –Б.105.
5. Халқаро Меҳнат Ташкилоти расмий веб сайти – <http://www.ilo.org>
6. Ўзбекистон қасаба уюшмалари Федерациясининг Портали-<https://kasaba.uz/rasmij-huzhzatlar/halqaro-mehnat-standartlari/>
7. <https://www.lex.uz/uz/docs/4815416>
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ -4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон.<http://strategy.regulation.gov.uz/uz/document/table-comment?id=225>
9. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёт – матбаа ижодий уйи, 2017.-Б.9.
10. Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”ги Қонуни (Янги таҳрири) 2-моддаси, 1998 йил 1 майдаги 616-1 сонли ЎЗР Қонуни билан тасдиқланган. // <http://www.lex.uz>
11. Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”ги Қонуни (Янги таҳрири),2020 йил 20 октябр 642 сонли ЎЗР Қонуни билан тасдиқланган/ www.lex.uz

Ботир АБДУЛЛАЕВ,
Тошкент давлат педагогика университети
Ўзбекистоннинг энг янги тарихи кафедраси катта ўқитувчиси
E-mail: 8batir8@mail.ru

ТДПУ доценти, т.ф.н. Х. Матякубов тақриси асосида

ZARATUSHTRA DOCTRINE AS A PASSIONARY PHENOMENON

Abstract

The article analyzes the life of Zarathushtra as a historical person who fought against polytheism, spreading the monotheistic doctrine that hinders the development of society. In addition, the interpretation of the personality of Zoroaster and his teachings as a phenomenon, the emergence of Zarathushtra as a passionate phenomenon between the needs of a historical personality, the need for social consolidation of the needs of society on the basis of the Gathas of the Avesta interpreted as "prophetic" words.

Key words: Avesta, religion, teaching, monotheism, polytheism, state, society, politics, personality, passionate phenomenon, phenomenon.

ДОКТРИНА ЗАРАТУШТРЫ КАК ПАССИОНАРНОЕ ЯВЛЕНИЕ

Аннотация

В статье анализируется жизнь Заратуштры как исторической личности, который боролся против политеизма, распространяя монотеистическое учение препятствующая развитию общества. Кроме того, интерпретация личности Зороастра и его учения как феномена, появление Заратуштры как пассионарное явление между потребностью исторической личности, необходимость социальной консолидации потребностей общества на основе Гатов Авесты интерпретируемых как «пророческие» слова.

Ключевые слова: Авеста, религия, учение, монотеизм, политеизм, государство, общество, политика, личность, пассионарное явление, феномен.

ЗАРДУШТ ТАЪЛИМОТИ – ПАССИОНАР ҲОДИСА СИФАТИДА

Аннотация

Маколада Заратуштрининг тарихий шахс сифатида яшаган даври, жамият таракқиётига тўғанок бўлаётган эътиқоднинг кўпхудолик формаларига чек қўйиб, яккахудоликка асосланган илоҳий кучли ҳокимият қуришга қаратилган диний таълимоти таҳлил қилиниб, Зардушт шахсининг тарихий ёки асоирий эканлиги хусусидаги тадқиқотчиларнинг фикр ва мулоҳазалари ҳамда Гохлар асосида қилинган хулосалар келтириб ўтилган. Шунингдек, Зардуштнинг шахси ва унинг таълимотини феномен сифатида талқин этиш, тарихий шахс замон эҳтиёжи ўртасида пассионар ҳолат рўй бериб Зардушт пайдо бўлгани, «Гох» лар давр эҳтиёжини ижтимоий консолидациялашув заруриятини бронза даври охири ва илк темир асри бошларидаги ҳудудий давлатчилик жараёнларига жавоб берувчи жамият моделининг ғоявий ифодасини ўзида мужассам этган «пайғамбарона» сўзлар сифатида талқин этилган.

Калит сўзлар: Авеста, дин, таълимот, монотеизм, политеизм, давлат, жамият, сиёсат, шахс, пассионар ҳодиса, феномен.

Қириш. Авестанинг энг мўтабар ва қадимий қисми “Гох”лар ҳисобланади. Айнан Гохлар орқали Зардушт шахси хусусида аниқроқ илмий хулосалар чиқаришга имкон боради кўринади. Чунки Гохлар Зардуштнинг бадиҳа йўли билан қўйланган қўшиқларидир.

Зардуштни элчи “пайғамбар” сифатида танлаб олиниши ва одамлар билан худо ўртасида воситачи, элчи қилиб юборилиши Авестада ўз аксини топган. Зардуштийлик инсоният тарихида илк бора худонинг ердаги пайғомига ваҳий орқали нозил бўлган ва инсоният диний тамаддунига бевосита ҳамда билвосита таъсир кўрсатган дин сифатида фанда тан олинган[1].

Дунёнинг кўпгина авесташунос тадқиқотчилар хулосалари Зардушт шахси ва образини асоирий, мифологик призма орқали кўриш, талқин бериш, ҳамда, унга боҳо бериш тенденцияси хали ҳамон фанда устунлик қилиб келмоқда. Айнақса бу ҳол ғарб, хусусан француз авесташунослик мактабида яққол сезилади. Зардушт шахсини тарихий призма орқали ўрганиш ва унга тарихий талқин бериш, аниқ тарихий даврнинг муаммоларига ечим бера олган, замон талабларига жавоб бера олган феномен сифатида унга талқин бериш авесташуносликда оқсаб келмоқда.

“Гох”ларда Заратуштра (Зардушт) исми 16 маротаба, учинчи шахсда (Айниқса Ахунаваити Гохда) тилга олинган. 28, 29-Гохларда пайғамбар ҳақида номаълум шахс томонидан (грамматик учинчи шахсда) гапириб ўтган. “Гох”ларда Заратуштрининг номи грамматик учинчи шахс, яъни “у” шаклида келган бандлар борлиги ҳам бир қатор баҳсларга сабаб бўлиб келмоқда. Яъни, агар Зардушт “Гох”ларни ижод қилган бўлса, қатор лавҳаларда ўзини учинчи шахс қилиб, яъни у ҳақда ўзга киши гапираётгандек кўрсатмас эди, демоқчи бўлишди. Бироқ, “Гох”ларнинг илк бандларига (28,29-Ясна қўшиқлари) диққат қилинса, Зардушт ҳақида кимдир сиртдан туриб гапираётгандек тасаввур ҳосил бўлади[2]. Хусусан, Ясна наскининг 29-қўшиғидаги 8-бандга қулоқ солинса, унда сўзловчи ўзининг “мен”и орқали “Менга бундай илоҳий даъватга итоатдаги биргина Спитамаи Зардуштгина маълум, о Mazda! У (яъни Зардушт)гина ўзининг гўзал сўзлари билан БИЗни шарафлайди” деб турганини тушуниш мумкин. Қизиғи шундаки, бу лавҳада олий илоҳий зотга, яъни Мазданинг ўзига ҳам мурожаат маъноси бор. “Бизни шарафлайди” ибораси эса гўё Mazdaга тегишли эмасдек. Чиндан ҳам бу бандда икки маъно қатлам бор десак, мазмунга тўғри қирган бўлаемиз: биринчи қатламда “Эзгу фикр”, иккинчи қатламда –

Мазда. Масаланинг бу тарзда кўйилиши айни шу бандда Зардуштнинг сўзи йўқ, дейишга асос беради[3].

Мавзуга оид адабиётлар тахлили. “Гох”лар асос билан Спитама Зрдушт деган инсоннинг, тарихий шахснинг босиб ўтган амалий хаёт йўлини ёрқин ифода этади. Унинг тарихий шахс бўлганлиги ва зардуштийлик динининг пайғамбари бўлганлигига шубха қолдирмайди[4]. Унда курашчининг хис туйғулари, ғам қайғу ва азоб укубатлари, қалб изтиробларини кувончлари ифода этилган. Уларда инсонийликнинг намунаси сифатида бир инсон нидоси, муаллифнинг индивидуаллиги сезилиб туради[5]. Гохларда Зардушт образи шунчалик хаётий, хақиқий, инсонийки, кўз ўнгимизда гавдаланаётган, курашаётган, захмат чекаётган, ҳамда, мувофақиятлардан қувонаётган инсонни уйдирма, афсонавий шахс дейиш қийин[6]. Зардушт реал тарихий шахс ва унинг даъватлари “Гох”лар деб аталмиш кўшиқлари орқали бизгача оригинал кўринишда, Зардушт уларни қандай куйлаган бўлса, шу ҳолда бизгача етиб келган[7].

Зардушт Ахамонийлар давлатидан ҳам аввалроқ яшаган деган фикрлар ҳам бор[8]. Чунки, Зардушт кўшиқлари – “Гох”ларда бирор бир мавжуд давлат, ёки қандайдир сиёсий ташкилот, ундаги пул муомаласи ҳақида гап бормайди[9]. “Гох”ларнинг вужудга келиш даври милоддан аввалги IX аср охири VII аср бошларига тўғри келиши хусусида купгина олимлар фикр билдирганлар[10]. “Гох”ларда Зардуштнинг Ватани хусусида аниқ маълумотлар йўқлигига қарамай, бу борада тадқиқодчилар томонидан бир қанча фикр ва мулоҳазалар илгари сурилган. “Гох”ларнинг вужудга келиш худуди Х. Нюберг фикрича Суғд ва унга қўшни худудлар, Г. Веденгрэн Орол денгизи сохилларида, Ж. Дюшен-Гийемен Марғиёна, Суғд, Хоразмда, М.М. Дьяконов Бактрияда, И. Алиев Шарқий Мидия ва Ўрта Осиё худудлари оралигида деган хулосалар келтирилган[11]. Сўнги бир неча ўнйилликларда мобайнида авесташунос олимлар орасида шарқий назария тобора мустаҳкамланиб бормоқда.

Тадқиқот методологияси. Инсон яратилгандан сўнг унинг хаётига эзгу илоҳи (Ахура Мазда) орқали роҳат ва фароғат инъом этиш, ёки уни ёвуз куч (Ахриман) ёрдамида бутунлай йўқ қилиш масаласи кўтарилган. Бу икки қарама қарши кучларнинг ўзаро курашларида инсон тамошабин эмас, балки унда ўз тарафини аниқлаб олиб, фаол курашчига айланмоғи, ҳамда, шу масъулиятни зиммасига олмоғи зарур эди. Айни шу курашда Ахура Мазда инсонларга эзгу йўлини танлашда ўз пайғомини, яъни Зардуштни танлаб олди ва одамлар билан ўзи ўртасида воситачи, элчи қилиб юборди. Зардушт зиммасига Ахура Маздани “Ягона Худо” эканлигига одамларни ишонтириш, эзгу тарафни танлашда одамларни қалб кўзларини, қулфи-дилларини очиш каби вазифа юклатилди[12]. Зардушт инсоният тарихида буюк “пайғамбар” сифатида из қолдириб, кишиликка минг йиллар давомида пойдор бўлган, кўпхудоликка асосланган кўр-кўрона этикод ўрнига диний-ахлоқий эркинликни, қолаверса монотеизм ғоясини инъом этди[13]. Ҳар қайси эзгу тарафни танлаган киши хаёти давомида нафакат ибодатлари, балки уч асосий қоидага: “эзгу ният, эзгу сўз, эзгу амал”га риоя қилиб, ёвузликка қарши курашиб яшаши керак эди[14]. Хаттоки ҳаракатсизлик ва курашсизлик, бетарафлик ҳам қораланган[15].

Зардуштийликнинг илк босқичдаги моҳияти ибтидоий “жоҳилият” даврларидаги табиат кучларига сиғинишни бартараф этишдан иборат бўлган[16].

Тадқиқот методологияси. Зардушт яшаган давр ўзаро қабилавий урушлар авж олган, харбий демократик типдаги қабила бирлашмаларининг ўлжалар илнжиди

босқинчилик ҳамда талон тарожлик хужумлари кучайган давр эди. Зардушт рухонийлар оиласида ўсиб катта бўлди. Унинг таълимотининг туб моҳиятига кириб тушуниш учун энг аввало у қандай диний тарбия олганлигини билиш зарур.

Авесташуносларнинг узоқ йиллик тадқиқотларининг меваси сифатида Зардуштни тарихий шахс эканлигига шубха қилмасам ҳам бўлади[17]. Зардуштнинг яшаб фаолият олиб борган даврини аниқлаш бир мунча мушкул. Чунки манбаларда унинг яшаган даври хусусида маълумотлар сақланмаган. Лекин Авестанинг бизгача етиб келган матнларини ўрганиш асосида асосли хулосалар чиқариш мумкин. “Гох”ларни синчковлик билан ўрганиш уни бронза даврининг поёни ва темир асрининг бошларида яшаган дейишга асос қўпдай кўринади[18]. Чунки малонка (эманация)лар тизимининг тенг ярми аёл жинсига мансуб ҳолатда талкин қилиниши Зардушт “Гох”ларидаёқ аниқ кўзга ташланади. “Кенжа Авеста” алқовларидаги язатлар (маъбудлар) тизимидан ўрин олган Ардвиге Сура, Аши қабиларнинг ибтидоий асосларида она уруғи даврларининг руҳи яққол намён бўлгани ҳолда умуман яққа худолик даъвосини олға сурган “Гох”ларда эманацияларга аёл ибтидоси руҳида қарашли Зардушт ҳам қадимий анъаналардан ўз даъватларида бутунлай қутула олганини кўрсатади[19]. Чунончи, унинг яшаган даври милоддан аввалги II мингйилликнинг охири I мингйиллик бошларига тўғри келади[20].

Зардушт улғайб боргани сари ер юзидан жангужадал, зулм-зўрлик, зулмат ва ёлғон уруғини қандай йўқотиб, одамлар дардига малҳам бўлиш, оламни ростлик, яхшилигу нур билан безаш лозимлиги хусусида бош котириган. 40 ёшга тўлгач, Ахура Мазддан вахий орқали унинг танланган вакили, хуш хабарини ўз уруғи орасида одамларга билдиришга илоҳий ваколат олади, пағамбар этиб сайланди. Зардушт эски дин ва удимларнинг жамият ва хаёт тараккиётига тўғанок бўлаётганини англаб етди. Ахура Мазда пок номидан ростлик, яхшилик, хушбахтлик, маърифату саодат йўлини кўрсатишга интилди, “Ҳақ” йўлга хидоят этишга буюрди.

Лекин, ёвузлик кучлари устун келиб жаҳолат даври одамлари унинг сўзларига ишонмайдилар. Инсон қалбини эгаллаган ўжарлик ва жаҳолат туфайли қундай равшан ҳақиқатнинг одамларга етиб бориши қийин кечди.[21]

Зараташтра ўз юртини ташлаб кетишга, ҳижрат қилишга мажбур бўлади. У ўз динини ўн йилдан ортиқ тарғиб қилади. Аммо тарафдорлар топиш қийин бўлади. Ниҳоят, ўзга юртда – Бактрия да унинг ҳокими Виштаспага, малика Хутаосйага ва сарой аъёнларига Мазда дини моҳиятини тушунтиришга эришганлиги Авестада келтирилган[22].

Зардушт хаётлик чоғида қилган тарғиботи, одамларга худонинг яққалигини, уни ҳеч ким яратмаган ва у абадий эканлиги, шунингдек Ахурамазда билан боғлиқ асотирий тасавурларни абадий, ўчмас, сўнмас ғоя – эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал тушунчалари билан бойитди. Зардушт даври, унинг фаолияти ўзига хос “Саодат асри” сифатида тарихга муҳрланди. Унинг эзгуликка йўғрилган даъватлари инсониятнинг залолатдан саодат сари қўйилган илк қадам бўлди. Бу эса одамлар онгида маънавий инқилоб ясашга сабаб бўлди.

Жамият хаётида рўй бериши керак бўлган ўзгаришларга тўсқинлик қилган ибтидоий диний тасавурларга асосланган кўпхудоликдан яққахудолик томон тафаккур изланишларини олиб борган шахс давр талабини англаб етиб ва ушбу машаққатли вазифани ўз зиммасига олган Зардушт Мазда Ясна дини атрофида

жамиятни бошини ковуштириш учун ҳаракат қила бошлади. Тарихий шахс, замон эҳтиёжи ўртасида пассионар ҳолат рўй бериб Зардушт пайдо бўлди ва замон талабларига жавоб берувчи таълимот билан тарих қобигини ёриб чиқди.

Зардушт даври — бу уруғдошлик тузилишидаги чорвачилик ва деҳқончилик қабилалари давридир. Унда қабилаларни бирлаштириб, уларни ташқи душманлардан, кўчманчи қабилаларнинг босқинчилик юришларидан ҳимоя қила оладиган бирон-бир давлатчилик, кучли ҳокимият, сиёсий тузум йўқ эди. Шу боис Зардушт Гоҳларида кучли ҳокимият ғоясига доимо мурожаат этади, унинг жамиятда фаровон ҳаётни яратиш ва одамларни Ахриман вужуда келтирган душманлар, ёвуз кучлардан ҳимоялаш учун унинг зарурлигини ҳис қилади[24]. “Гоҳ”ларда илгари сурилган сиёсий ғояларнинг хусусиятларидан бири уларда барқарор марказлашган бошқарувни, йирик сиёсий бирлашмаларни яратишга бўлган интилишни акс этгани ҳисобланади. Кучли ҳокимият, тарқоқ воҳаларни ягона давлат тузилмасига айлангириш ғояси — ижтимоий-сиёсий ривожланиш эҳтиёжларини акс эттирган.

Кўриниб турибдики, Зардуштнинг ижтимоий-сиёсий идеали кучли марказлашган ҳокимият тузиш, ҳар қандай адолатсизлик, жаҳолат ва ҳуқуқсизликка қарши курашишдан иборат бўлган[25].

“Гоҳ”ларга эътибор бериб қаралса гўёки Зардушт ўз замондошларидан анча илгарироқ фикрловчи инсондай кўринади. Чунки у давр ва тарихий тараққиётнинг тенденцияларига жавоб бера оладиган шахс эди. Инсон тарихий тараққиётга тўғаноқ бўлаётган иллатларни фахмлабгина қолмай, унинг ечимлари ҳам унда мужассам эди. Бундай инсонларнинг фаолияти кўпинча феномен сифатида алоҳида ўрганилади.

Хўш, Зардуштнинг алоҳида феномен сифатида талқин қилишимиз нималарда намоён бўлади?

Биринчидан, инсоният тарихида биринчи бор яккахудоликни тарғиб қилиб монотеистик таълимот яратди;

Иккинчидан, Зардушт Ягона Яратувчи — Ахура Мазда билан мулоқотга киришиб, ундан пайғамбарлик ваколатини олди;

Учинчидан, Зардуштнинг яратган таълимоти, доктринаси, диний-ғоявий етакчи (лидер) сифатидаги фаолияти нафақат шу динга эътикод қилувчи ва унга эргашувчи одамларнинг, балки бутун инсоният, жаҳон динлари тажрибасида фавқулотда ходиса деп қаралиши мумкин;

Тўртинчидан, одамларни ўз динига даъват этишнинг мутлақо янги, илгари ҳеч ҳам учрамаган усулдан фойдаланганлиги. Унинг даъватлари бадиха-гўйлик қобилияти билан боғлиқ бўлиб, омма олдида кўшиқ қилиб куйланди;

Бешинчидан, Зардушт ўз фаолиятини жамият орзу истаклари, мақсад ва муддаолари ҳамда реал пировард мақсадлар ўртасидаги масофани қисқартириш йўлидан борди ва бунга маълум даражада эришди;

Олтинчидан, Зардушт қабилаларини турли динларга сиғинишлари кўшничилик жамоаларининг ягона яхлит худудий давлатчилик тизимига ўтишга тўсқинлик қилаётганини билиб, ягона худога эътикод қилиш турли

қабилаларни уюштира олиши мумкинлигини тушунган ва шу йўлда ҳаракат қилди;

Еттинчидан, олам қарама қарши кучлар — эзгулик ва ёвузликнинг тинимсиз курашидан иборатлигини, қайси тарафни танлаш инсонни ўзига ҳавола этилганлигини уқтирди, инсонни ўз виждони билан рўпара қилди;

Саккизинчидан, Зардушт инсоният тарихида биринчи бор одам ўлгандан сўнг “нариги дунё”да унинг роҳат-фароғати, ёки аксинча, азоб-уқубати, унинг мартабаси жамиятда тугган мавқеи, тўплаган молу дунёсига қараб эмас, балки тириклик чоғида қилган амаллари орқали бўлади деб билди ва одамларни маълум даражада шунга ишонтира олди. Шунинг учун уч қоида таълимотининг асоси сифатида кўрди: бу эзгу ният, эгу сўз ва эгу амалдир. Яна қизиги шундан иборатки, Зардушт адола ва қақиқатни жамият ижтимоий тараққиётининг асоси деб билди. Бу тушунчаларни илоҳийлашган сиёсий ҳокимият билан мустаҳкамлашга уринди. Буни тамомила аксини Ислом, христиан ва бошқа динларда кўришимиз мумкин. Адолат ва қақиқат фақатгина “нариги дунё”да қарор топиши айтилади.

Таҳлил ва натижалар. Фикримизча нафақат Зардуштнинг ўзини, балки унинг таълимотининг асосини ташкил қилган ғояларини ҳам феноменал хусусияти бор. Унинг таълимотини ижтимоий феномен дейишимиз мумкин. Аксар ҳолларда инсоннинг диний тушунча ва тасаввурлари догма хусусиятига эга. Шунга қарамай, Зардушт замон қобигини ёриб ўтишга мувофақ бўлди дейишимизга асос кўпдай туюлади.

51-“Гоҳ” 12, 13 кўшиғида диққатни тортувчи маълумот учрайди:

Ул нобакор қавийким, кўприк, кечув ёнида
Қаҳратон киш чоғида кўноқ бермай Зардуштга
От-уловин совуқдан қалтиратган ониди
Гуноҳга ботган эди, Ҳақ динни қилмай қабул.
Энди эса, ана у, Чинвот кўприк олдида
Қалтираб турар абгор, руҳи дўзахий буткул (51.
12-13.).

Юртини тарқ этишга мажбур бўлган Зардуштнинг киш изғирини дадарё кечуви олдидаги хонадондан кўноқ учун бошпана сўрагани ва рад жавобини олиб оғир аҳволда қолгани каби ҳаётини лавҳа чин маънода тарихий асосга эгадир.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, биринчидан, Зардушт асотирий образ эмас, тарихий шахс сифатида ўз кундалик инсоний ҳаёт масъулиялари олдида кўп қатори ижтимоий ҳолатларда ҳам бўлган. Иккинчидан, “Гоҳ”ларнинг барчасини бошдан оёқ Зардушт ижоди деб баҳолаб кўя қолиш ўзини оқламайди. Масалан 29-ясна кўшиғида Ахура Маздага Ваху Мана, муқаддас бука руҳи мурожаат этади. Унинг парвариши ва ҳимояти учун Ахура Мазда Зардуштни юборганини айтади. Демак бу матнни ҳам Зардушт ижоди билан боғлаш қийин. Бир қатор ўринларда Зардушт грамматик учинчи шахс сифатида кўринади. “Гоҳ”ларнинг шундай бандлари ҳам мағупатлар ижодидан деб қаралиши мумкин. Авестонинг бошқа насхларида, айниқса “Яшт”ларда Зардуштнинг шахсига асотирий руҳ берилиши дин аҳлида бу образнинг мавқеини мустаҳкамлашга қаратилган, деб ҳисоблаш ҳар жиҳатдан тўғридир.

АДАБИЁТЛАР

1. Бойс Мэри. Зороастрийцы. Верования и обычаи. М.: «Наука». 1987. С-6.
2. Гаты Заратустры. Перевод с авестийского, вступительные статьи, комментарии и приложения И.М. Стеблин-Каменского. СПб. Петербургское востоковедение, 2009. — С.38 - 49.

3. Зардушт Гохлари. М Исоховнинг изоҳли таржимаси. Г.Т. Махмудова, М.М. Исоқов, Б.Б. Жалолов. Зардуштийлик хрестоматияси. Т.: “Мумтоз сўз”, 2017. Иккинчи боб: “Гохлар”. – Б 153-178.
4. Маковельский А.О. Авеста. Баку. 1960. С.-66.
5. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране. Историко-этнографический очерк. М.: Наука. 1982. С.-24.
6. Абаев В.И. Миф и история в Гатах Зороастра. С-8.
7. Авеста. Избранные гимны из Видевдата. Перевод с Авестийского И.М. Стеблин-Каменского. С.-3.
8. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране. Историко-этнографический очерк. М.: Наука. 1982. С.-31
9. Дьяконов И.М. Восточный Иран до Кира (к возможности новой постановки вопроса) // История иранского государства и культуры. К 2500-летию Иранского государства.- М.: 1971. С.-138-140
10. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране. Историко-этнографический очерк. М.: Наука. 1982. С.-11. // Дьяконов И.М. История Мидии с древнейших времен до конца IV в до н. э. М-Л.: 1956. С.-390.
11. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране. Историко-этнографический очерк. М.: Наука. 1982. С.-13.
12. Карим Тахир. По следам «Авесты». Издательско-полиграфический творческий дом имени Гафура Гуляма. Т.: 2007. С.-85.
13. www. Zarathushtra.com. D.J. Irani. The Gathas. The Hymns of Zarathushtra. P.-1
14. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране. Историко-этнографический очерк. М.: Наука. 1982. С.-15
15. Шапошников А. Заратустра. Учение огня. Гаты и молитвы. М.: ЭКСМО-Пресс. 2002.,С.-194.
16. Уразова Р.Т., Ашуров А.Б. Зардуштийликла аёл маъбудаларининг вазифалари.-Т.: «Фан ва технология», 2012. Б-5.
17. Фрай Ричард. Наследие Ирана. “Восточная литература” М.: 2002. С-50; Дьяконов И.М. Восточный Иран до Кира (к возможности новой постановки вопроса) // История иранского государства и культуры. К 2500-летию Иранского государства.- М.: 1971. С.-142.
18. Бойс Мэри. Зороастрийцы. Верования и обычаи. М.: «Наука». 1987. С-8.
19. Уразова Р.Т., Ашуров А.Б. Зардуштийликла аёл маъбудаларининг вазифалари.-Т.: «Фан ва технология», 2012. Б-9.
20. Гуриев Т.А. Из жемчужин Востока: Авеста. Владикавказ. Из-во СОГУ. 1993. С.-30.
21. Исоқов М.М. Зардушт машаккати ислом ҳақиқати// Гулистон 2003 №1 Б-24.
22. Исоқов М. Авеста Яшт китоби. “Шарқ” 2001. Б- 5; В.И. Абаев Миф и история в Гатах Зороастра. С-4.
23. Карим Тахир. По следам «Авесты». Издательско-полиграфический творческий дом имени Г. Гуляма. Т.: 2007. Б-8.
24. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. Т.: “Адолат” 2001. 224-Б.
25. Бобоев Ҳ., Хасанов С. “Авесто” – маънавиятимиз сарчашмаси. Т.: “Адолат” 2001. Б-117.

*Obidjon ABDURAHMONOV,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti 1-kurs magistranti
E-mail: abdurahmonov.obidjon@mail.ru*

TDSHU siyosiy fanlar bo'yicha PhD S. Bo'ronov taqrizi asosida

“PUSHTUN” ATAMASINING PAYDO BO'LISHI TARIXI

Annotatsiya

Pushtunlar Afg'onistondagi eng yirik, uzoq tarixga ega hamda hokimiyatda katta mavqega ega etnik guruh sifatida nafaqat Afg'onistondagi eng qadimiy, eng katta guruh hisoblanadi balki, butun dunyoda ham eng yirik etnik guruh sifatida ma'lum. Mazkur maqolada Pokiston va Afg'oniston hududida yashaydigan shu bilan bir qatorda Afg'onistondagi eng yirik etnik guruh sifatida e'tirof etiladigan Pushtunlar nomini kelib chiqish tarixi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Paktun, Paxtun, Pathan, Pushtu, Pashtu, oq xun, tolibon, Saraban, Batan va G'ur G'asht.

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ ТЕРМИНА " ПУШТУН"

Аннотация

Пуштуны являются не только самой древней, самой многочисленной этнической группой в Афганистане, но и самой большой этнической группой во всем мире, поскольку они являются самой большой этнической группой в Афганистане с долгой историей и большим положением у власти. В данной статье раскрывается история происхождения названия пуштунов, проживающих на территории Пакистана и Афганистана, а также признанных крупнейшей этнической группой в Афганистане.

Ключевые слова: Пактун, Пахтун, Патан, Пушту, Пашту, белая диета, Талибан, Сарабан, Батан и ГУР Гашт.

HISTORY OF THE ESTABLISHMENT OF THE TERM "PUSHTUN"

Annotation

The Pashtuns are not only the oldest and largest ethnic group in Afghanistan, but also the largest ethnic group in the world, with a long history and a strong position in power. This article reveals the history of the origin of the name Pashtuns, who live in Pakistan and Afghanistan, as well as being recognized as the largest ethnic group in Afghanistan.

Keywords: Paktun, Pakhtun, Pathan, Pashto, Pashto, white diet, Taliban, Saraban, Batan and Gur Gasht.

Kirish. XXI asr butun xalq va millatlar hayotidagi keskin o'zgarishga olib kelayotgan davr bo'lib kelmoqda. Ikki qutbli tizim halokatga uchragach, dunyo yangi ko'rinishdagi muammolar bilan to'qnash keldi. Bu muammolar orasida millatlararo ziddiyatlar nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Chunki ushbu ziddiyatlar nafaqat davlatning ichki siyosiy barqarorligi va xavfsizligiga jiddiy tahdid bo'lishi, balki mintaqaviy va global ko'rinishlardagi mojarolarning shakllanishi uchun zamin yaratishi mumkin. Shu boisdan ham bugungi kunda sodir bo'layotgan millatlararo munosabatlarni tadqiq etishda ularni vujudga keltiruvchi omillarni tahlil etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Afg'oniston ko'p millatli mamlakat hisoblanadi. Afg'onistonda tarixi, madaniyati, an'ana va urf-odatlar bir-biriga yaqin turli xil millat va etnos vakillari istiqomat qiladi. Bular jumlasiga pushtunlar, tojiklar, hazoralar, o'zbeklar, aymoqlar, turkmanlar, balujlar va shu kabi boshqa millatlarni ham sanab o'tish mumkin. Afg'onistondagi etnik guruhlar geografik jihatdan mamlakatning turli viloyatlari bo'ylab turlicha tarqalgan.

Asosiy qism. Afg'onistondagi millatlarning tarixiy shakllanish jarayoni bir necha urug' va qabilalarning o'zaro birligiga asoslanishi natijasida yuzaga kelgan. Afg'onistonlik olim Muhammad Alining ta'kidlashicha, afg'on xalqi ahamoniyalar, greklar, eftallar, turklar, arablar va mo'g'ul sulolalarining bosqini natijasida shakllanib, ulardan qolgan an'analar va urf-odatlarining ma'lum qismini o'zida mujassamlashtirgan.[1] Darhaqiqat, Afg'oniston geografik jihatdan o'ta muhim bo'lgan hududni o'zida mujassam etganligi bois uzoq yillar davomida odamlar uchun qulay boshpana bo'lib kelganligi, so'ngra bir nechta sulolalar, davlatlar tomonidan mazkur hududga egalik qilish istaklari natijasida amalga oshirilgan tarixiy urushlarning provardida

bugungi kunga kelib, Afg'oniston monoetnik davlat sifatida shakllandi. Jumladan, antropologlar va demograflar Afg'onistondagi etnik guruhlar va qabilalarni sonini aniqlash uchun juda ko'p harakat qildilar. Ular tomonidan keltirilgan xulosa natijalari esa bir-biridan farq qiladi. Ma'lumotlarga tayangan holda aytish mumkinki, Afg'onistondagi etnik guruhlarini aniq sonini aniqlashga qaratilgan eng jiddiy urinish sifatida - Ervin Oryval va uning hamkasblari tomonida olib borilgan tadqiqotlarni keltirib o'tish mumkin. Ular Afg'onistondagi 55 ta etnik nomni sanab o'tishgan.

Afg'on etnik guruhlari bu hududda 5 ming yildan ko'proq vaqt davomida istiqomat qilgan va ko'p marta Buyuk Britaniya imperiyasi va Sovet Ittifoqiga qarshi birlashishgan va ularni yengib, o'z ozodligini saqlab qolishgan.

Ta'kidlash joizki, Pushtunlarning kelib chiqish tarixi, "Pushtun" atamasining paydo bo'lishi jarayoni bevosita Afg'oniston tarixining bir qismini tashkil etadi. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, bugungi Afg'oniston zaminida pushtunlarning kelib chiqish tarixi uzoq tosh davriga borib taqaladi. Bu borada afg'onshunos olim va mutaxassislar A.M.Mannonov, N.A.Abdullayev, R.R.Rashidovlar tomonida tayyorlangan "Afg'oniston tarixi" nomli o'quv qo'llanmasida keltirilishicha Afg'oniston hududida ilk odamlar qadimgi tosh davri - paleolit davridan yashab kelishgan. Ayniqsa, Afg'oniston hududidagi tog'li hududlar va tog'lar orasidagi sovuqdan pana iliq vodiylar qadimgi odamlarning yashashlari uchun qulay yerlar bo'lgan... Miloddan avvalgi 60-35-ming yilliklarga oid Afg'onistonning shimoli-sharqidagi Dari Kur manzilgohida o'rta paleolit davriga oid tosh qurollari topilgan. Bu yerdan topilgan yovvoyi buqa buqa qo'y va qo'y suyaklari mazkur manzilgohda yashovchi qadimgi odamlarning asosiy oziq-ovqat manbai

nima bo'lganini ko'rsatadi. Aynan shu manzilgohdan ko'rinishidan neandertal odamniki bo'lgan bosh suyagi qoldiqlari topilgan. Shimoliy Afg'onistondagi Amudaryo oldi qumliklarida topilgan maxsus ovchilik qurollari bu yerda poleolit davri ovchilari yashaganidan dalolat beradi.[2] Demak, pushtunlarning ham tarixi bir necha ming yildan kam emas.

Bugungi kungacha "Pushtun" atamasining kelib chiqishi to'g'risida xorijlik mutaxassislar tomonidan turlicha fikrlar bildirilib kelingan. Bu atamasi ayrim manbaalarda turli xil shaklda ko'rinishi mumkin. Jumladan, turli davlatlarda faoliyat olib borgan tadqiqotchilar tomonidan turli-xil badiiy, ilmiy tadqiqot ishlarida (Pahtun, Puktun, Puktanah, Patan,) kabi shakllarda qo'llanilib kelingan. Xususan, Hindistonlik olim va tadqiqotchilar o'z ilmiy ishlarida pushtunlarni "Pahtun" atamasi bilan keltirib o'tishadi. Buyuk Britaniyalik mutaxassislar tomonidan esa ilmiy ishlarida pushtunlarga nisbatan Patan atamasi foydalanishiga guvoh bo'lishimiz mumkin.[3] Ammo, Markaziy Osiyo davlatlarida jumladan, O'zbekistonda ham ilmiy va publisistik muomalada Pushtun, Pashun atamalaridan keng foydalaniladi.

"Pushtun" atamasining kelib chiqishiga doir ma'lumotlar Anatoliy Klyosov hamda Xomid Saidovlarning "Евреи и пуштуны Афганистана" (Afg'onistonning yahudiylari va pushtunlari) nomli asarida quyidagicha talqin qilinadi: Pushtunlarning etnogenezi, nasabiy tuzilishini va qarindoshlik rishtalarini aniqlash masalalarini har tomonlama tahlil qilish uchun avvalo, pushtunlar to'g'risidagi ma'lumotlar va Pushtunlar jamiyatini har tomonlama o'rganish orqali amalga oshiriladi. Shu bilan bir qatorda, ijtimoiy-madaniy birlashma sifatida Pushtunlarning nasabiy kelib chiqishining turli xil yo'nalishlarini tarixiy va qiyosiy tahlil qilish katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Shuningdek, Pushtun qabilalarining qavmlarga bo'linishi to'g'risidagi eng ishonchli va barchaga ayon bo'lgan ma'lumotlarni hisobga olish va Pushtunlar tarixining ba'zi lingvistik va etimologik masalalariga murojaat qilish talab etiladi. Tarixiy dalillar bilan tasdiqlangan etimologik xulosalar etnologiya va arxeologiya kabi fanlarda yuzaga keladigan muammolarni hal qilishda yordam berishi mumkin, chunki lingvistik ma'lumotlarning sharhlari alohida xalqlarning kelib chiqishi-murakkab muammolariga oydinlik kiritishi mumkin deb ta'kidlaydilar.[4]

Shuningdek, Afg'on rivoyatlarida ta'kidlanganidek, yahudiylarning yetakchisi Kardam ibn Qays Patg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ga ergashib, Islom dinini qabul qilgan va shundan so'ng u musulmonlarga mansub bo'lgan Abdurrahid ismini, "malik" (ar. "Qiro") unvonini va "Pathan" nomini oladi. Uning so'zlariga ko'ra, "Pashtu" (Pashtu) etnonimining o'zi ibroniycha "Pasht" atamasidan kelib chiqqan va "tarqoq" degan ma'noni anglatadi.

Shuningdek, "Pushtun" atamasining kelib chiqish jarayonini tadqiq etishda Henry Walter Bellewning qarashlari ham e'tiborga molikdir. Uning "The Race of Afghanistan" (Afg'oniston musobaqasi) nomli asarida "pushtun" atamasining kelib chiqishiga doir quyidagi qarashlarini keltirib o'tadi. Unga ko'ra: "Patan" atamasining kelib chiqishi va ushbu nom tegishli bo'lgan millatlar tarixi juda qadimgi davrlarga borib taqaladi. Henry Bellewning ta'kidlashicha, "Patan" atamasi umuman mahalliy so'z emas balki, Paxtana yoki Paxtun atamasining ko'plik shakli yoki Afridilar tomonidan talaffuz qilinadigan ona so'zining Hindustaniy shaklidir. Puxtun - bu Paxtunxva deb nomlangan mamlakatda yashovchi va Paxtu yoki Puxto deb nomlangan tilda so'zlashadigan odamlarning chinakam homiysi hamdir. Puxtun va uning yuqoridagi hosilalari kelib chiqadigan Puxta so'zining ma'nosi qanday bo'lishi to'g'risida bir qator tahminlar mavjud. Ushbu tahminlardan biri, Ghar tog'li

tizmalarini ajratib turuvchi mahalliy Puxta "tizma" yoki "tepalik" atamasi bilan forscha "pushta" va "koh" atamaları bir-biriga mos kelishi mumkin. Shuningdek, Puxtun-xva nomi "Puxtun qirg'og'i yoki burchagi" mamlakatning jismoniy jihatlariga ko'ra juda yaxshi mos kelishini inkor etolmaysiz. Bizning davrimizdan to'rt asr oldin Gerodot aynan shu mamlakat Paktiya yoki Paktiyika va uning mahalliy aholisi Paktiyanlar bilan to'qnashganligi to'g'risida ma'lumotlar mavjud. G'arbiy Afg'onistonda qattiq hk harf birikmasi yumshoq sh ga aylantirilishi natijasida Paxtun Pushtunga, Puxu Pushtuga aylanadi. Ba'zi Puxtun qabilalari tomonidan Paxtun, Paxtu so'zlari Paxtun, Paxtu deb talaffuz qilinadi va bu so'zlar Gerodot tomonidan nomi aytilgan Paktularga yaqin hisoblanadi. Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda biz Paxtun yoki Puxtun atamalarini yunon tarixchilari tomonidan ta'kidlangan Paktiyan bilan irqi va mavqei jihatdan bir xildir.[5]

Afg'oniston nomi bugungi kunda pushtunlar uchun juda kam qo'llaniladi. Buning sababi shundaki, Afg'onistonning barcha fuqarolari afg'on deb ataladi. Shu sababli, "afg'on" so'zi pushtun qabilasiga taalluqli emas va Pushtunlar o'zlari qabilaning afg'oncha nomini yoq'tirmaydilar va Pushtun deb nomlanishlarini xohlashadi. Hindistonda va Pokistonning Panjob qismlarida Pushtunlar Patanlar deb nomlanadi, bu nom Pushtunlarga xush kelmeydi. Pushtun nomi Paktiyan lug'atidan kelib chiqqan bo'lib, Paktiya va Paktika kabi nomlar bilan ham o'xshashlikka ega. Pushtun nomi Arakoziyada, hozirgi Qandahorda birinchi marta paydo bo'lgan.[6]

Ta'kidlash o'rinliki, "Afg'on" va "Pushtun" atamasi ayrim manbaalarda bir-biriga sinonim sifatida qo'llanilishi holatlari ham mavjud. Bunga sabab sifatida biz Pushtunlarning Afg'oniston eng yirik etnik guruh ekanligini keltirib o'tishimiz mumkin. Tahminlarga ko'ra bugungi kunga kelib Pushtunlarning umumiy soni 60 millionga yaqin bo'lib ularning katta qismi Pokiston va Afg'oniston hududiga to'g'ri keladi. Pushtunlarning aksariyati Pokistonning Xayber-Paxtunxva va Balujiston hududlarida yashaydilar. Pushtunlarning oz sonli qismi Avstraliya, Afrika va Janubiy Amerikada yashaydilar. So'nggi qirg'yil ichida Afg'onistondagi fuqarolar urushi tufayli Afg'onistonning ko'plab fuqarolarini Yevropa, AQSh va Avstraliyaga qochishga majbur qildi. Urush oqibatida mamlakatni terk etishga majbur bo'lgan Afg'onlar orasida pushtunlar ham bor edi. Mazkur sabablar tufayli bugungi kunga kelib Hindiston, BAA, Eron, Buyuk Britaniya, Germaniya, Rossiya va Tojikiston kabi davlatlarda ham pushtunlar istiqomat qiladilar.

Ayni patda, Afg'oniston aholisni 39 670 296 (o'ttiz to'qqiz yarim million) bo'lib umumiy aholining 42% ni pushtunlar tashkil etadi.[7] Eng yirik etnik guruh, afg'on jamiyatining bir bo'lagi sifatida pushtunlarning mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim o'rin tutadi. Pushtunlarning aksariyati sunniylar va ularning ijtimoiy hayoti yozlimagan pushtuvoli shon-sharaf kodeksiga asoslangan. Pushtunlar oddiy odamlarga qo'shilib hayot kechirishni istamaydilar, aksincha, qabilalarga ko'proq ahamiyat berishadi.

Pushtunlarning kelib chiqish tarixi to'g'risida aniq bir fikrni bildirish mumkin emasligi sababli mazkur etnik guruhning paydo bo'lishi to'g'risida mutaxassislar, tadqiqotchilar tomonidan turli xil fikrlar bildirilib kelinadi. Bundan tashqari pushtunlarning kelib chiqishi borasida har xil afsonalar, rivoyatlar mavjud bo'lib, ularda ushbu masalada turlicha ma'lumotlarga guvoh bo'lishimiz mumkin. Jumladan, bugungi kunda pushtun qabilalarining kelib chiqishi to'g'risida bir qancha qarashlar va nazariyalar mavjud bo'lib, ularda pushtunlar Markaziy Osiyoda joylashgan etnik guruh sifatida tasniflanadi.

G'arblik olimlardan Muhammad Alining "The Afghans" (Afg'onlar) asarida pushtunlarning kelib chiqishi to'g'risida quyidagicha ma'lumotlar keltiriladi:

"Mamlakatning 15,000,000 aholisini tashkil etadigan asosiy irqalar va qabilalar: afg'onlar yoki pushtunlar, ularning asosiy qismi hind-yevropa oilasidan kelib chiqqan va ular ko'pchilikni tashkil qiladi... Mashhur afsonaga ko'ra, Pushtunlar yahudiylardan bo'lib, Qays orqali Isroil shohi Souldan kelib chiqqan. An'analarga ko'ra Suriyadan Nebuxdnezor tomonidan asirlikka olib ketilgan va Forsning turli qismlariga mustamlakachi sifatida joylashtirilgan paytdagi yashash joyi deb atashadi, bu ularning yetakchisi Qaysning ibroniycha nomini Abdurashidning arabcha ismiga o'zgartirganidan mamnun edi. Hikoyada aytilishicha, Qays Xolidning qiziga uylanib, Saraban, Batan va G'ur G'asht ismi uch o'g'l ko'radi va ular afg'onlarning ajdodlari bo'ladi. Darhaqiqat, semitning kelib chiqishi nuqtai-nazaridan Afg'onlarni nomlash o'tmishda qolgan, chunki ularning tili pushtu ibroniycha yoki Aramik tiliga o'xshash emas. Ayni paytda hamma pashtu hind-german oilasiga mansub.[8]

Bundan tashqari, ayrim yetakchi isroillik antropologlarning fikricha, pushtunlarning kelib chiqish tarixi bir necha asrlar oldin Yahudiylarning yo'q bo'lib ketgan 12 qabilasidan biri bo'lishi ehtimoli to'g'risida ma'lumotlar berishadi. Ushbu guruhlarining fikriga ko'ra "tolibon" harakati ham aynan pushtun millatidan kelib chiqqan deb hisoblanadi. Pushtunlarning o'zlari ham ba'zida kelib chiqishiga ko'ra yahudiylar bilan aloqalari haqida gapirishadi, ammo zamonaviy Isroil davlatini tashkil etag yahudiylardan kelib chiqqan degan qarashlarga nisbatan xayrixohlik bildirishmaydi. Shuunga qaramasdan, Pushtunlarning ba'zi urf-odatlarini yahudiylarning urf-odatlariga o'xshash ekanligi ham pushtunlarning kelib chiqishi yahudiylarga borib taqalishi to'g'risida fikrlarni shakllanishiga sabab bo'uvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Misol uchun, pushtunlarning shanba kuni sham yoqish, ba'zi ovqatlarni iste'mol qilishdan bosh tortish, to'y marosimi paytida soyabondan foydalanish va kiyimdagi ba'zi o'xshashliklarni shular qatoriga kiritishimiz mumkin.[9] Biroq, pushtunlar va yahudiylar o'rtasida genetik jihatdan aloqaning o'xshash ekanligini isbotlovchi dalillarning yetarli emasligi mazkur qarashlarni to'laqonli ravishda haqiqiy deb e'tirof etishga to'sqinlik qiladi.

Bir guruh muataxassslarning asarlarida pushtunlar afg'on zaminiga kirib kelgan Eronliklarning avlodlari bo'lib, bu yerga Fors ko'rfazi davlatlari hududidan ko'chib kelishgan deb keltirib o'tiladi. Biroq, mazkur ma'lumotning ham to'g'ri ekanligini to'laqonli isbotlovchi yozma dallillar keltirib o'tilmagan. Bugungi kunga qadar Pushtunlar haqida olib borilgan bir nechta tadqiqotlar natijasida ko'p hollarda biz Pushtunlar Eftallardan kelib chiqqan degan ma'lumotlarga duch kelmoqdamiz. Tarixan yaxshi ma'limki, Eftallar o'z davrida Eronning sharqiy qismi va Hindistonning birinchi yarmini, shu jumladan Afg'onistonni boshqarganlar. Jumladan, rus tadqiqotchisi Gankovskiyning "История Афганистана" (Afg'oniston tarixi) asarida Kushonlar imperiyasi qulagandan so'ng Afg'oniston hududining muhim qismi uning xarobalarida tashkil topgan xioniyalar yoki eftallar tarkibiga kiradi. Beshinchi asrning ikkinchi yarmida Eftallar davlatining markazi Badaxshonning markaziy tumanlari bo'lgan deb taxmin qilishadi. Eftallar Qandahorni qo'lga kiritdi. Keyinchalik o'z hududlarini Panjob, Sind va Rajastangacha yetkazib

oladi. Eftallar hukmdorlariga o'lpon to'lashga rozi bo'lgan mahalliy rojalar, qoida tariqasida, o'z mulklarida qolishdi.[10] Keyinchalik, eftallar hukumronligi qulagan bo'lsa ham pushtunlarning nomi eftallar bilan bog'liq degan fikrlar mavjud. Ya'ni, Eftallar tomonidan hozirgi Afg'oniston hududiga to'g'ri keladigan Qandahorni egallab olinishi sababli pushtunlarni eftallardan kelib chiqqan degan qarashlarni vujudga kelishiga turtki bo'ladi. Chunki, tarixiy manbaalarda dastlabki pushtun qabilalar Qandahor hududida vujudga kelgan ekanligi keltirib o'tilgan. Misol uchun, Runion, L.Meredithning "The History of Afghanistan" (Afg'oniston tarixi) nomli asarida Pushtunlar va Midiyliklarning tarixi to'g'risida quyidagicha ma'lumotlar keltiriladi. Miloddan avvalgi 700 yilgacha Midiya deb nomlanuvchi g'arbiy Eron tsivilizatsiyasi Afg'oniston hududiga ko'chib o'tib, zaif aholi punktlariga hukmronlik qiladi. Midiyaliklarni ushbu mintaqada birinchi imperiyani yaratgan deb hisoblashadi. Shundan so'ng boshqa imperiyalar tomonidan afg'onlar yerini bosib olish uchun ko'plab harakatlar boshlanadi. Midiya sulolasi hukmronligi 180 yildan oshiqroq vaqtgacha davom etadi. Midiya imperiyasining birinchi oriy podshosi Diokes hisoblanadi. Diokes Midiya qabilalarining yetitasini birlashtirib, ularning yetakchisiga aylanib, ushbu qabilalar tarixida muhim rol o'ynaydi. Deiokes miloddan avvalgi 701 yildan 665 yilgacha hukmronlik qiladi. Ushbu davr mobaynida forslar bilan jiddiy raqobat yuzaga keladi va keyinchalik forslar tomonidan ag'darib tashlanadi. O'sha vaqtlarda Midiya, shuningdek, qolgan Midiya imperiyasini ag'darib tashlaydigan hukmron etnik guruh - skiflar nomi bilan mashhur bo'lgan yana bir dasht qabilasi ham mavjud edi. Midiya va Pushtun qabilasining dastlabki ajdodlari hozirgi Qandahor yaqinida paydo bo'lgan, bu davrda Zardushtning amallarini qabul qilgan deb ishoniladi.[11] Bu ajdodlar asosan butparast bo'lganlar, ammo boshqa madaniy ta'sirlar tufayli buddistlik va zardushtiylik an'alarini qabul qilganlar deb ishoniladi. Zardushtiylik Afg'onistonda asrlar davomida arablar istilosi davriga qadar Afg'onistonda taniqli diniy e'tiqod bo'lib xizmat qiladi. 652 yil, zardushtiylik ta'limoti deyarli yo'q qilinadi.

Xulosa. Pushtun xalqining kelib chiqishi to'g'risida ham tarixchilar, ham Pushtunlarning o'zlari orasida ham bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan qarashlar, nazariyalar mavjud. Paxtunga o'xshash eponimlarga ega bo'lgan turli xil qadimiy guruhlar zamonaviy pushtunlarning ajdodlari deb taxmin qilingan. Ayrim manbaalarda pushtunlarning kelib chiqishi milodiy III asrdan boshlab va undan keyin ular asosan "afg'on" etnonimi bilan ataladi, bu nom ularga qo'shni forslar tomonidan berilgan deb ishoniladi. Ba'zilar etnik afg'on milodiy VI asrda tasdiqlangan "Avagana" etnonimining moslashuvi deb hisoblashadi. Isroil shohi Shoulning nabirasi sifatida targ'ib qilingan "Afg'ona" nomi bilan mashhur bo'lgan va keng tarqalgan afsonaviy ajdodlarga borib taqalishi to'g'risida ham qarashlar mavjud.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan kelib chiqib pushtunlarning paydo bo'lishi to'g'risida quyidagi xulosani berish mumkin:

Ular orasida:

1. Isroil qabilalaridan kelib chiqqan,
2. Eftalit (oq xun) lardan kelib chiqqan,
3. Yunon xalqlari va Rajputlardan kelib chiqqan degan qarashlarni ko'rishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Mohammed Ali. The Afghans. – Kabul, 1969. – 196 P.
2. Mannonov M, Abdullayev N, Rashidov R, Afg'oniston tarixi. (O'quv qo'llanma) – Toshkent. 2016. – 175 B.
2. Jozeph A. Tainter. Pashtun social structure: cultural perceptions and segmentary lineage organization. Utah State University. 2011. – 445 P.

3. Клёсов А.А., Саидов Х.С. Евреи и Пуштуны Афганистана. Пропавшие колена Израилевы: История, политика и ДНК-генеалогия. «Концептуал» М.: 2015. – 457 С.
4. Bellew H.G. Race of Afghanistan. Calcutta, 1880. – 157 P.
5. دی څوک په بند تازمه ؟ <http://www.tolafghanistan.com>
6. Afghanistan Population 2021 (Live) <https://worldpopulationreview.com/countries/afghanistan-population>
7. Rory McCarthy. (17 January, 2010) Pashtun clue to lost tribes of Israel. <https://amp.theguardian.com/world/2010/jan/17/israel-lost-tribes-pashtun>
8. Ганковский Ю. В. История Афганистана с древнейших времен до ИЭО наших дней. — М.: 1982 — 372 с.

Rahmatillo AKBAROV,
Namangan davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: saidakbar01@mail.ru

Namangan davlat universiteti dotsenti, tarix fanlari nomzodi Z.Sh. Madraximov taqrizi asosida

IKKINCHI JAHON URUSHI DAVRIDA JANGCHILARGA HARBIY TA'LIM BERISHDA O'ZBEK MATBUOTINING ROLI

Аннотация

Ushbu maqolada Ikkinchi jahon urushi yillarida o'zbek milliy matbuotida jangchilarni harbiy texnika va qurollardan foydalanish, jang vaqtida qanday harakat qilish, dushman tankalariga qarshi kurashish usullariga bag'ishlangan maqolalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: okop, qo'l pulemyoti, piyodalar nizomi, rus miltig'i, tankka qarshi jang, artilleriya.

РОЛЬ УЗБЕКСКОЙ ПРЕССЫ ПРИ ВОЕННОМ ВОСПИТАНИИ ВОИНОВ В ПЕРИОД ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

В данной статье ведется анализ статей посвященных освящению военной техники и использование оружия, как действовать во время боя, способы борьбы против танков противника в узбекской национальной прессе.

Ключевые слова: акуп, ручной пулемет, устав пешехода, русская винтовка, война против танков, артиллерия.

THE ROLE OF THE UZBEK PRESS IN MILITARY TRAINING FOR SOLDIERS DURING THE SECOND WORLD WAR

Abstract

This article analyzes the articles in the Uzbek national press during the Second World War on the use of military equipment and weapons by fighters, how to act in battle, how to fight enemy tanks.

Key words: trench, machine gun, infantry, russian rifle, tank battle, artillery.

Kirish. Ikkinchi jahon urushi davrida o'zbek milliy gazetalari fashistik Germaniya va uning ittifoqchilariga qarshi xalqni birlashtirish, jangchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim o'rin egallab, erishilayotgan yutuq va dushmandan ozod qilingan hududlar, mamlakatdagi sanoat va qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan ishlar haqida ma'lumot berib borish bilan birga jangchilarning harbiy bilimlarini oshirish, jang olib borish usullari to'g'risida ham maqolalarni muttasil tarzda chop etib borgan. Bunday maqolalar jangchilar uchun o'ziga xos jangovor qo'llanma vazifasini bajargan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ikkinchi jahon urushi davrida nashr qilingan gazetalarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchisi – jang harakatlari olib borilayotgan hududlarda nashr etilayotgan nashrlar; Ikkinchisi – O'zbekistonning o'zida jumladan viloyatlarda nashr etilgan gazetalari. Birinchi turdagi gazetalarga “Dushmanga qarshi olg'a”, “Qizil armiya”, “Vatan uchun”, “Bong”, “Vatan sharafi uchun” singari gazetalarni keltirish mumkin. Ikkinchi turdagi gazetalarga esa poytaxt – Toshkentdan chiqib turgan “Qizil O'zbekiston”, Namangan viloyatida – “Stalin haqiqati”, Andijon viloyatida – “Komunist” va boshqa gazetalari faoliyat ko'rsatgan. Birinchi turdagi front gazetalari chop etilgan maqolalarni asl xolicha jamlanib, “Ikkinchi jahon urushi va front gazetalari” nomli uch jildan iborat kitob (qarang: SHamsutdinov R. Ikkinchi jaxon urushi va front gazetalari. 1,2,3-kitoblar. – T.: Akademi-nashr, 2017.) nashrdan chiqarilgan bo'lib, tadqiqot ishida ushbu kitob maqolalaridan keng foydalanib, harbiy ta'limga bag'ishlangan ma'lumotlar tahlil qilindi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ikkinchi jahon urushi davri matbuotida harbiy bilim va jang olib borish usullari to'g'risida ko'plab maqolalar nashr etib borilgan. Bunday maqolalar esa

shartli ravishda ikkiga bo'linadi: to'laligicha harbiy ta'limga qaratilgan va jangchilar tili bilan yozilgan jang tajribalari to'g'risidagi maqolalar.

Ilmiy tadqiqot ishida jangchilar tili bilan yozilgan maqolalar umumiylikdan xususiylikka qarab o'tish metodi orqali taxlil qilindi va maqoladan ko'zlangan maqsad, uning asl mazmun-mohiyati ochib berildi.

Tahlil va natijalar. Urushning dastlabki oyidayoq yuz minglab vatandoshlarimiz qo'lga qurol olib frontga jo'nab ketdilar. O'rta Osiyo harbiy okrugi front uchun jangchilar va zobitlar tayyorlaydigan o'choqqa aylantirildi. Milliy qo'shilma askarlari va zobitlariga yaxshi harbiy ta'lim berishda, ular bilan frontni mustahkamlashda O'zbekistonda tuzilgan zaxiradagi 24-o'qchi diviziya katta rol o'ynadi.[1]

Urush yillarida asosan jangchilar va front orqasidagi mehnatkashlarni, ayniqsa, yoshlarni harbiy-jismoniy tayyorlash ishlariga katta e'tibor berildi. 1941-yilning sentabrda umumiy harbiy tayyorgarlik joriy etildi. Harbiy-o'quv punktlari tashkil etilib, uning mashg'ulotlari 110 soatlik reja asosida o'tkazilgan. Mashg'ulotlarda tig' (shtik) sanchish, miltiqni ishlatish, granata uloqtirish, to'siqlardan oshish kabi mashqlar o'rgatilgan.

Harakatdagi armiya jangchilari va front ortidagi aholining harbiy bilimlarini oshirishda o'zbek milliy gazetalari ko'plab maqolalar muntazam nashr etib borildi. Gazeta sahifalarida rus miltig'ini ishlatish va saqlash, pulemyotdan foydalanish, pulemyotchining jangdagi vazifasi, nemis tanklariga qarshi jang qilish taktikasi, dushmanning sun'iy to'siqlaridan o'tish usullari haqida ko'plab ma'lumotlar berilgan.

Jumladan, gazeta sahifalarida armiyada eng ko'p tarqalgan qurol – miltiq haqida so'z borib, u o'zining o'q, nayza va qo'ndog'i bilan dushmanning jonli kuchlarini qirib

tashlashda jangchi o'qchining asosiy quroli hisoblanishi aytiladi.

Urush yillaridagi "Stalin haqiqati" gazetasida berilgan ma'lumotga ko'ra, urush davrida foydalanilgan rus miltig'i – 1891-1930 yillarining namunalari qarang ishlangan bo'lib, tuzilishi va ishlatilishi jihatidan oddiy lekin, mustahkamligi hamda beto'xtov ishlashi bilan hamma armiyaning shu vaqtgacha bo'lgan xilma-xil miltiqlaridan ustun turgan. Rus miltig'ining imkoniyatlariga alohida e'tibor tortilib, miltiqni yaxshi ishlata olgan jangchi pana joydan bosh chiqargan dushmani 200 metr masofadan, o'rmlab borayotgan dushmani 300 metrcha masofadan, yurib o'tayotgan dushmani esa 400 metrcha masofadan nishonga olib yo'q qilish imkonligi tushuntiriladi.[2]

Maqolada rus miltig'ining xususiyatlari to'g'risida batafsil to'xtalib, jangchilarni uning imkoniyatlaridan kengroq foydalanishga undaladi. Maqola tahlilining ko'rsatishicha, Miltiqdan o'qchilarning birlashib ochgan o'tlari yoki mergan o'qchi 800 metrcha bo'lgan masofadagi dushman to'xtalarini qirib tashlaydi, 500 metrcha masofada bo'lgan aeroplanni urib tushirish mumkin bo'lgan. Miltiqdan har minutda 10 tacha o'q otish imkoniyati bo'lib, uning og'irligi esa 4,5 kg ni tashkil etgan. Jangchi bu qurolni quruqlikda ham suvda ham hamma vaqt o'zi bilan birga olib bora olishi mumkin bo'lgan. Bu bilan qurolning jangovar holati o'zgarib qolmagan.[2] Miltiqning barcha qismlarini hamda bu qismlarini otadigan vazifasini besh barmoqdek o'rganib olish, uni tez ajratib tuzatishda usta bo'lish juda katta ahamiyatga egaligi ta'kidlanadi. Rus miltig'i nayzasining ahamiyatiga katta e'tibor berilib, dushman transheyasi (dushman texnikasi va jangchilari joylashgan uzun chuqur yo'lak, xandaq)ga bostirib kirilganda miltiq nayzasidan foydalanishga chaqiriladi.

Gazeta maqolalarida harbiy ta'lim sohasida eng ko'p e'tibor qaratilgan jihat bu – har bir jangchini o'z qurolini yaxshi ishlata bilishga, uning imkoniyatlaridan kengroq foydalanishga chaqirish bo'lgan. Shunday maqolalardan birida ham O'z qurolini egallamagan, o'z hunarini yaxshi bilmagan jangchilar jang harakatlari vaqtida behuda halok bo'lganlaridan misollar keltirib, jangchilarga harbiy texnikani o'rganishga astoydil kirishish zarurligini uqtiriladi[3].

Urush davrida Oliy bosh qo'mondon Stalinning chiqargan 130-sonli buyrug'ida ham har kim o'z qurolini masteri (ustasi) bo'lsin deyilgan[4]. Jangchilarga o'zlari ishlatayotgan qurollarni asrab-avaylashga, doim jangga tayyor holatda saqlashga chaqiriladi. O'z qurollarini yaxshi saqlamagan jangchilar tanqid ostiga olinib, "Ular o'z qo'llaridagi qurollarini vaqtida tozalamay, moylamay shunday holga tushirib qo'yadilarki, natijada qurol jang paytida yaroqsiz bo'lib qoladi. Holbuki, qurol jang paytida ishlamay qolsa, oqibat nima bo'lishi hammaga ma'lum" deyiladi.[5]

Maqolalarda hujum janglarida piyoda askar qanday harakat qilish kerakligi haqida quyidagicha ma'lumotlar berib o'tiladi. Eng muhimi hujum qilayotib otib borish aytiladi. Pulemyotdan 600 metrdan, miltiqdan 400 metrdan, avtomatdan 200-300 metrdan mo'ljalga otish, o'qning yarmini otib bo'linganda komandirga bu haqida ma'lum qilish ta'kidlanadi. Dushman aviatsiyasini miltiqdan 500-600 metrgacha, pulemyot va bronteshar miltiqdan 800-1000 metrgacha ura olish imkoniyati mavjudligi tushuntiriladi. Dushman okopiga 40-50 masofa qolganda granata otish kerakligi, dushman okopiga yaqinlashganda "ura" deb qattiq qichqirib hujum qilish ("ura" so'zi hujum qilayotgan jangchilarning jangovar nidosi; ko'tarinki ruh bilan ma'qullash yoki hursandchilikni ifodalovchi nido, xitob hisoblandi) piyoda askarlar uchun eng dolzarb vazifalar ekanligi ta'kidlangan. Tankchilar bilan hujumda tankdan 50 metrdan ortiq orqada qolmaslik, tanklar uchun rangli o'q otib nishonni ko'rsatib berish kerak bo'lgan[6].

Matbuot sahifalarida hujum paytlarida yuz beradigan muammolar va ularning qanday bartaraf qilish masalasiga ham alohida e'tibor berilgan. Hujum janglarida eng muhim muammolardan biri shundan iborat bo'lganki, dushman transheyalariga bostirib kirilganda ular o'rnatgan sim to'siqlariga duch kelingan, dushmanning sim to'siqlari oldingi transheyalaridan odatda 40-50 metr nariroqda, ba'zan 20-30 metr narida bo'lgan. Bunday sharoitda ishlash ya'ni sim to'siqlarni qirib jangchilarga yo'l ochish sapyorlar uchun ancha qiyin bo'lgan. "Tutun panasida" nomli maqolada Bunday vaziyatda tutunli shashkalardan foydalanish kerakligi aytiladi. Biroq bundan shamol dushman tomonga qarab esgandagina foydalanish mumkin bo'lgan.[7] Ko'p janglarda piyoda askarlarning o'zlariga sapyorlarsiz sim to'siqlarni yengib o'tishga to'g'ri kelgan. Bunday vaziyatda plashch-palatka va shinellarni tashlab o'tish o'rgatiladi.[8]

Matbuotda jangovar nizom qoidalarini, jang olib borish taktikasini jangchilarga yetkazish, tushuntirish uchun jangchilar tili bilan yozilgan jonli maqolalardan keng foydalanilgan. Bunday maqolalar "jang tajribalaridan" turkumi bilan berilib, bu orqali jang olib borishning mayda ikir-chikirlarigacha batafsil tushunchalar berib borilgan.

Urushda pulemyot ishlatishdagi mohirlik haqida so'z borib, pulemyotchi uchun birinchi qoida: qayda "ura" ovozlari eshitilsa, shu zahoti o'sh yerga yetib borish kerak bo'lgan. Ikkinchi qoida: mustahkamlangan degan buyruq berilishi bilanoq, kurakchani olish aytiladi. Maqolada "Kuraksiz yurma – okopsiz qolma", "Kuragi yo'qning umri yo'q" kabi o'tli iboralarni ishlatish orqali jangchiga okopning muhim ahamiyatiga urg'u berib o'tiladi.[9] Jang paytida pulemyotchi uchun ayniqsa, okopning muhimligi, okop qanchalik chuqur qazilsa jangchini tank ham eza olmasligi, o'q ham ura olmasligi, shu bilan birga qo'shimcha okoplarning bo'lishi kerakligi aytiladi.

Pulemyotchining vazifasi haqida boshqa bir o'rinda "Otdeleniya (bo'linma) hujum qilgan chog'ida qo'l pulemyotchining vazifasi ayniqsa ma'suliyatli bo'ladi. U har vaqt otdeleniyening oldida harakat qilib, dushman pozitsiyalarini o'qqa tutishi va shu bilan boshqa jangchilarning ilgari siljishiga yordam berishi lozim" deyiladi.[10] Shu bilan birga urush davridagi piyodalar uchun jangovar nizomdan parchalar keltirilib: "Piyodalarning hujum chog'ida jur'at bilan ilgari siljishi va mudofaada qattiq qarshilik ko'rsatishi jangning oqibatini hal qiladi. O't ochish, manyovr qilish va nayzabozlik – jangda piyodalar harakatining asosiy usullaridir" deyiladi[10]. Bunday turdagi maqolalar shuni ko'rsatadiki, sovet jangchilarini dushman transheyalariga bostirib kirilganda yoki mudofaa janglarida qurolning kuchidan to'liq foydalanishga, o'qlar tugagan paytda esa miltiq nayzasi bilan jangni davom ettirishga, jamoa bilan birga harakat qilishga, hujum janglariga katta ma'suliyat va jiddiqlik bilan qarashga chaqiriladi.

Dushman bilan janglarda snayperlarning ahamiyati juda katta bo'lgan. Shuning uchun ham matbuot sahifalarida ushbu sohadagi harbiy bilim va qoidalar haqida ma'lumotlar berib borishga alohida urg'u berilgan.

Masalan, Snayper jangchi ega bo'lishi kerak bo'lgan sifatlar haqida shunday deyiladi: "Snayper mohir, jasur va chaqqon bo'lishi bilan birga er sharoitiga qarab o'zgarib bilishi zarur. Ya'ni qish bo'lsa oq xalat kiyib qor va muz niqobida bo'lib, bahor va yozda esa kiyimi o'rmon va ko'katlar shakliga o'xshash bo'lishi kerak. Yaxshi niqoblanish – bu o'zini saqlash demakdir, dushmanni birinchi o'q bilanoq yo'q qilishning garovidir. Snayper sabrli, chidamli, allaqerda lip etib ko'ringan narsani darhol payqab, oraligini tez o'lchab chiqadigan ko'zlari o'tkur bo'lmog'i lozim"[5].

Mergan snayperlardan Petr Golovin, Mamadali Madaminov, Mo'min Nuritdinov, Mixail Poxlebkinga

o'xshash merganlar namuna sifatida ko'rsatildi. Ularning har biri 300 ga yaqin nemisni o'ldirgan, demak, bir jangchi ikki rota nemisni yo'q qilgan bo'lib chiqadi[3]. Hamma jangchilar ham bulardan o'rnak olishga chaqiriladi.

Janglarning urush maydonlarida ro'y beradigan favqulodda holatlarda mustaqil harakat qila olishlari uchun orientirovka ya'ni bir joydan turib to'rt tomon – shimol, janub, sharq va g'arb tomonlarni aniqlay olishning bir necha usullari aytiladi:

– To'nkalar orqali. Aralab tushirilgan daraxtdan qolgan to'nkada xalqa shaklidagi qatlamlar ko'rinadi. Bu qatlamlarning janubga qaratilgan tomoni torroq, shimolga qaratilgan tomoni kengroq bo'ladi;

– Yakka tosh orqali. Yo'lda uchragan yakka katta toshga diqqat bilan qaralsa, ko'rinadiki, uning bir tomoni toza, bir tomoni moh (mayda o'simlik) bilan qoplangan. Toshning toza tomoni janubga qaragan, mox bosgan tomoni esa shimolga qaragan bo'ladi;

– Yakka daraxt orqali. Yakka o'sgan daraxtlarda janub tomondagi shoxlar uzunroq va qalinroq o'sadi. Daraxtlarning po'stlog'i shimol tomonda g'adir-budurroq va ko'pincha (ayniqsa, qayin va tog' teraklarida) mox bilan qoplangan bo'ladi[11].

Bunday ma'lumotlar favqulodda yuz beradigan turli vaqtlarda o'z harbiy bo'linmasidan ajralib qolgan jangchilarga, razvedkachilarga, partizanlik harakatlarini olib borishda avvaldan o'rganilmagan hududlarda harakat qilish uchun xizmat qilgan albatta.

Harbiy ta'limga qaratilgan maqolalarda hushyorlik masalasiga alohida e'tibor qaratilgan. Masalan, harbiy qismga yaqinlashayotgan har qanday kimsani hattoki, u rus tilida gapirib, qizil askar ko'rinishida bo'lsa ham uni avval sinchiklab tekshirish, to'la ishonch hosil qilingandagina uni qismga kiritish ta'kidlanadi. Buni qizil askar qiyofasida yaqinlashgan bir necha nemis josuslarini ushlab fosh qilinishi kabi jonli voqealar bilan asoslab beriladi. Bu bilan har bir askarni doimo hushyor turishga chaqiriladi. Buni rus, ukrain, polyak va boshqa tillarni yaxshi biladigan nemis gestapo maktablarida ta'lim olgan ustasi farang josuslarning sovet askarlarining hushyorligi natijasida qo'lga olinganligi bilan izohlanadi.[5:254]

Germaniya Sovet ittifoqiga bostirib kirgan paytda shiddat bilan hujum qilib qisqa davr ichida katta hududni egallab olgandi. Bu hujumlarda tanklar katta ahamiyat kasb etgan. Nemis tanklari sovet piyoda askarlarini sarosimaga solib qo'ygan. Tanklar go'yoki yengib bo'lmas harbiy texnika edi. Gazeta maqolalaridan birida nemislarning T-VI tankiga qarshi kurash tog'risida harbiy usullar yoritib berilgan.

Maqola mazmuniga ko'ra, tankning zarba berish mumkin bo'lgan nozik qismlari sifatida tankning harakatini ta'minlaydigan eng ma'suliyatli bo'laklari bo'lgan oldingi yurgizuvchi g'ildiragi, keyingi yo'naltirgich g'ildiragi; tayanch g'ildiraklari va gusenitsasi (tank g'ildiragining zanjiri); Yon zirxlari, benzin baklari va dvigateli joylashgan qismlari; tankning mo'ralash yoriqlari hamda tankning minorasi hisoblanishi haqida ma'lumotlar berilgan[12].

Tankka qarshi jangda esa aynan shu qismlarga qanday qurollar bilan kurashish kerakligi to'g'risida ma'lumot keltirilgan. Bunday qurollar sifatida tankka qarshi tashlanadigan mina, granata, tankka qarshi otadigan miltiq, 76.57 va 45 millimetrligi to'plar, o'zi yondoshar shishalar, har qanday kalibrli to'plarning fugas va zirxteshar snaryadlari, pulemyot ko'rsatilgan. Nemislarning T-VI tankining jami 13 ta yoriqlari bo'lib, ularga oddiy miltiq bilan otib ham tank ekipajini halok qilish mumkinligiga alohida urg'u berilgan[12]. Bunday maqolalar bilan jangchilarni dushman tanklariga qarshi kurashda sarosimaga tushmaslikka, harbiy bilimlarni ishga solib, aql bilan kurashishga chaqiriladi.

Fashistlarning tanklariga va shu kabi harbiy texnikalariga qarshi kurashda qudratli qurol – artilleriya hisoblangan. Qizil armiya orasida artilleriyaning "urushning hudosi" deb atashgan[5]. Maqolada dushman tanklariga qarshi artilleriya foydalanishda ko'proq e'tibor qaratilgan jihat shuki, janglarda dushman tanklarini yaqinroq keltirib o't ochish kerak bo'lgan[5].

Urush davri gazetalarda harbiy texnika va mashina haydovchilarini ham o'z vazifalariga ma'suliyat bilan yondoshishga chaqiriladi. Janglarda ishtirok etayotgan haydovchilarning shahsiy tajribalari sifatida berilgan gazeta ma'lumotlarida "mashina 60-70 km yo'l bosib kelgandan so'ng unga yopishgan loy va changlarni artib, gayka va boshqa ayrim qismlarini yog'lash lozim, har bir mashina 500 km yo'l bosgandan keyin uni bir marta chala remondan chiqarish kerak" deya uqtiriladi[13].

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, Ikkinchi jahon urushi yillarida mamlakatimizda harbiy tayyorgarlik kurslari va boshqa tayyorlov mashg'ulotlari tashkil etilishi bilan birga front hududlarida va mamlakatimizda nashr etiladigan o'zbek milliy gazetalarda askarlarga jang olib borish usullari, sovet qurollaridan foydalanish, dushmanning harbiy texnikasiga qarshi kurashish yo'llari haqida ko'plab maqolalar chop etib borildi. Bu bilan frontdagi askarlarning malaka va bilimlarini yanada mustahkamlashga, shu bilan birga front ortidagi bo'lajak jangchilarni nazariy bilimlarini oshirishga harakat qilindi.

ADABIYOTLAR

1. <https://fayllar.org/sharq-nashriyot-matbaa-aksiyadorlik-kompaniyasi-bosh-tahririya-4.html?page=12>
2. Милтик/Сталин ҳақиқати. 1941 йил 27 ноябрь. №282 (2109) –Б.3
3. Шамсутдинов Р. Иккинчи жаҳон уруши ва фронт газеталари. 1-китеб. – Т.: Академнашр, 2017. –Б. 65
4. Ўзбекистон Миллий архиви. Фонд – Р-1735. рўйхат – 1. жилд –1. вароқ – 165.
5. Шамсутдинов Р. Иккинчи жаҳон уруши ва фронт газеталари. 2-китеб. – Т.: Академнашр, 2017. –Б.41
6. Хужум ғалаба йўлидири// Қизил армия. 1944. 25 март. №25 (130) –Б.4
7. Тутун панасида//Душманга қарши олға. 1944. 29 март. №25 (186)–Б.3
8. Ёрдамчи асбобларсиз сим тўсиқлардан ўтиш//Душманга қарши олға. 1944. 28 май. №42 (203) –Б.2
9. Харакатдан баракат//Қизил армия.№ 13.(118) 1944. 15 февраль. –Б.2
10. Қўл пулумёт катта куч//Душманга қарши олға. №11.(172) 1944. 9 февраль. –Б. 3
11. Оддий аскар ва кичик командирларга ёрдам учун топографиядан қисқача маълумотлар//Душманга қарши олға. №12.(173) 1944. 12 февраль.–Б.3
12. Мард жангчи танкдан қўрқмайди (Немис Т-VI танкига қарши кураш усуллари)//Душманга қарши олға. 1944. 1 март. №17 (178) –Б.3
13. Душманга қарши олға. 1944. 6 апрель. №27 (188) –Б.3

УДК: 94(584.4):355.47

Ihtiyor BOHODIROV,
O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti

O'zMU dotsenti, t.f.d. Ermetov A.A. taqrizi asosida

THE ROLE OF THE TURKESTAN MILITARY DISTRICT IN THE OCCUPATION OF THE CENTRAL ASIAN COUNTRIES

Abstract

During the 19th century the Russian empire waged large-scale wars of conquest in Turkestan. Russia introduced a militarized colonial system in the occupied territories. The Turkestan military district played a basic role in the system of militarized governance in Turkestan. The Turkestan military district was formed for imperial government to need a permanent army to completely occupy Turkestan, to keep the Bukhara emirate and the Khiva khanate under its control. The military district supported the Russian colonial system in Turkestan for 50 years.

Key words: military district, route, cossack, general, captain, colonel, battery, corpus, detachment, artillery, adjutant, major.

РОЛЬ ТУРКЕСТАНСКОГО ВОЕННОГО ОКРУГА В ОККУПАЦИИ ГОСУДАРСТВА СРЕДНЕЙ АЗИИ

Аннотация

В XIX века Российская империя широкомасштабные захватнические войны в Туркестане. Россия установить на оккупированных территориях милитаризованную колониальную систему. Военный округ был создан из-за необходимостью наличия в крае регулярной армии для завершения полной оккупации Туркестана, сохранения Бухарского эмирата и Хивинского ханства под влиянием России. На протяжении 50 лет Туркестанский военный округ был опорой Российской колониальной системы в Туркестане.

Ключевые слова: военный округ, рота, казак, генерал, капитан, полковник, батарея, корпус, отряд, артиллерия, адъютант, маёр.

TURKISTON HARBIY OKRUGINING O'RTA OSIYO DAVLATLARI BOSIB OLINISHIDAGI ROLI

Annotatsiya

XIX asr davomida Rossiya imperiyasi Turkistonda keng ko'lamli istilochilik urushlari olib borgan. Rossiya bosib olingan hududlarda harbiylashtirilgan mustamlaka tizimini joriy etadi. Turkistonda harbiylashgan boshqaruv tizimida asosiy bo'g'in vazifasini Turkiston harbiy okrugi bajargan. Turkiston harbiy okrugi imperiya hukumatiga Turkistonni to'la egallashni yakunlash, Buxoro amirligi va Xiva xonligini o'z ta'sirida saqlab turish uchun o'lkani o'zida muntazam armiya zarurligi sababli tashkil qilingan. Harbiy okrug o'zining 50 yillik faoliyati davomida Turkistonda Rossiya mustamlakachilik tizimining asosiy tayanchi bo'lgan.

Kalit so'zlar: harbiy okrug, rota, kazak, general, kapitan, polkovnik, batariya, korpus, otryad, artilleriya, adyutant, mayor.

Kirish. XIX asrning 40-80 yillarida O'rta Osiyo davlatlari Rossiya tomonidan bosib olingan. Harbiy harakatlar davomida Rossiy hukumati o'lkada muntazam qo'shin tashkil etgan. Mustamlakachilar Turkistonni egallashni harbiy okrug askarlari kuchiga tayangan holda amalga oshirgan. O'lkani istilo qilish jarayonlarida Turkiston harbiy okrugi qo'shinlarining faoliyati, qurollanish tizimi, okrug askarlarining o'lkani aholisiga bo'lgan munosabatini o'rganish tarixchilar oldidagi muhim vazifalardan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mavzuga tegishli adabiyotlarni uch davrga ajratish mumkin. Birinchisi Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davri (colonial davr). Bu davrda yaratilgan adabiyotlarning ko'pchiligi ulug'davlatchilik mafkurasida yaratilgan, ammo ular juda ko'plab aniq statistim malumotlarni o'z ichiga qamrab olgan. Ikkinchi davr, XX asrning 20-80 yillarida yozilgan, yani sovet davrida yaratilgan adabiyotlardir. Bu davrda yaratilgan adabiyotlarda mavzu asosan sovet mafkurasida tahlil etilgan. Uchinchi davr esa, O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng nashr etilgan tadqiqotlardir.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolaning yozilish sh jarayonida umummilliy metodlardan foydalanildi, xususan, tizimli, tarkibli, funksional, qiyosiy tahlil, bashorat qilishning mantiqiy va tarixiy yondashuvlaridan keng foydalanildi.

Tahlil va natijalar. XIX asr ikkinchi choragidan boshlab Rossiya o'zining istilochilik rejalaridagi asosiy

maqsadlaridan biri bo'lgan O'rta Osiyo davlatlarini bosib olishga kirishgan. O'rta Osiyo xonliklarini egallab olishning juda muhurligi haqida o'z vaqtida Rossiya tashqi ishlar vaziri Aleksandr Gorchakov (1856-1882) "Rossiyaning kelajagi O'rta Osiyoda" deb takidlagan edi[1].

Rossiya imperiyasining Orenburg va G'arbiy Sibir general-gubernatorligi qo'shinlari tomonidan Qo'qon xonligining 1850-yil Qo'shqo'rg'on, 1851-yil To'ychieb, 1853-yil Oqmasjid, 1860-yil To'qmoq, Pishpak, 1863-yil Suzoq, 1864-yil Marka, Avliyoota, Turkiston, Chimkent, Sayram, 1865-yili Toshkent kabi qal'a va shaharlarini zabt etiladi. 1866-yil esa Buxoro amirligi tarkibidagi Xo'jand, O'ratepa, Jizzax shaharlari bosib olinadi.

1865-yil 2-mart kuni Rossiya Senati Orenburg general-gubernatorligi tarkibida Orol dengizidan Issiqko'l-gacha egallangan hududlarda aholisi 453 000 kishidan iborat Turkiston viloyati tashkil etish to'g'risida farmon e'lon qildi[2]. Viloyat gubernatori qilib M.G.Chernyayev tayinlandi. Yangi tashkil etilgan viloyat markazi Toshkent shahri qo'lga kiritilguncha Chimkent shahri bo'ladi.

1867-yil 11-iyulda o'lkada alohida Turkiston general-gubernatorligi tuziladi. Rossiya imperiyasiga Turkistonni to'la egallash, Qo'qon, Buxoro va Xivani o'z tasiri ostida saqlab turish uchun o'lkani o'zida muntazam qo'shinga extiyoj sezardi. Zero, 1867-yilgacha bo'lgan harbiy jarayonlarda asosan Sibir va Orenburg otryadlaridan foydalanilgan.

№		Rotalar	Yuzliklar	Raketa qurilmalari	To'plar	Odamlar	Otlar	Tuyalar
1	Turkiston harbiy okrugi	21	7	8	22	5300	1650	1200
2	Orenbur harbiy okrugi	9	9	6	12	3500	1800	5700
3	Kavkaz harbiy okrugi	24	10	6	22	4300	1150	4100
	Jami	54	26	20	56	1300	4600	20000

Orenburg va Sibirning o'lkadan uzoqligi ham noqulayliklar tugdirgan. Shuni inobatga olib 11-iyul kuni imperator

Aleksandr II ning buyrug'iga ko'ra Turkiston general-gubernatorligi bilan bir vaqtda Turkiston harbiy okrugi ham tashkil etilgan. General-adyutant Konstantin Petrovich fon Kaufman (1867-1882) Turkistonga general-gubernator va harbiy okrug qo'mondoni etib tayinlanadi. Turkiston harbiy okrugi O'rta Osiyo mintaqasi uchun katta bo'lgan harbiy kuchga tayanib faoliyat olib borgan. XIX asr 70-yillar boshida Turkiston harbiy okrugida 25 ta batalyon bo'lib, shundan 18 tasi chegarani qo'riqlagan. Bundan tashqari 8 ta kazak polklari mavjud bo'lgan. 1879-yil qo'shinlarning umumiy soni 47 867 kishi bo'lib, shundan 1402 kishi general, ofitser va boshqa harbiy unvonli kishilar, qolgan 46 465 kishi oddiy askarlardan iborat bo'lgan[3]. Shu davrda Turkiston aholisi 3 088 119 kishini tashkil etgan va o'lkada har 65 kishiga 1 soldat to'g'ri kelgan. Turkiston harbiy okrugidagi qo'shinlarning ahvoli miqdor jihatdan inglizlarning Hindistondagi holatidan yaxshiroq holatda bo'lgan, chunki huddi shu davrda Hindistonda har 3000 nafar hindga 1 ta soldat to'g'ri kelgan[4].

1868-yil Rossiya imperiyasi Turkiston harbiy okrugi (THO) qo'shinlariga tayanib Buxoro amirligiga qarshi hujumning navbatdagi bosqichini boshlagan. Buxoro amirligiga qarshi hujumga THO dan 3-Turkiston batalyonining 3 ta rotasi, 4-batalyonining 3 ta rotasi, 5 batalyonining 4 ta rotasi, 9-batalyonining 4 ta rotasi, 1,5 ta sapyorlar rotasi, 10 ta zambarak va 500 ta kazak (jami 3600 ga yaqin askar) safarbar etildi[5]. 1-mayda Zarafshon daryosining chap qirg'og'idagi Cho'ponotada 12000 piyoda, 3000 otlig, 1500 to'pchidan tashkil topgan amirlik lashkari mag'lub etiladi[6]. Jangda THO qo'shinlarining yo'qotishlari juda arimas darajada bo'lgan (2 ta askar o'ldirildi, 31 kishi yaralandi va 7 kishi kontuziyaga uchradi)[7].

1868-yil 2-may kuni Samarqand shahri jangsiz egallandi. 12-may kuni polkovnik Abamov boshchiligidagi 6 ta rota, 200 yuz kazak, 4 ta raketa molamasiga ega bo'lgan rus qo'shini Urgut shahrini egallashga muvaffaq bo'ladi[8]. 18-may kuni esa general-mayor Golovachyov Kattaqo'rg'on shahrini egallaydi.

THO askarlari va amirlik qo'shini o'rtasidagi navbatdagi yirik jang 1868-yil 2-iyunda Kattaqo'rg'on yaqinidagi Zirabuloqda bo'lib o'tadi. Turkiston harbiy okrugi qo'shinlari qo'mondoni Kaufmanning imperiya harbiy-vazirligiga yo'llagan 215-malumotnomasida Zirabuloq jangi

Turkiston harbiy okrugi qo'shinlari xonlik tomon 2 yonalishda harakat qilgan. Birinchisi, general-mayor Golovachyov qo'mondonligidagi Toshkent va Xo'jand harbiy qismlaridan tuzilib Jizzaxdan yo'lga chiqqan harbiy ortyad (12 rota, 5,5 yuzlik, 4 ta raketa qurilmasi, 14 ta to'p, 3400 nafar askar, 1300 ot va 7000 tuya). Ikkinchisi, polkovnik Golov boshchiligidagi Kazalinsk va Perovskiydan yo'lga chiqqan otryad (9 ta rota, 1,5 yuzlik, 4 ta raketa qurilmasi, 8 ta to'p, 1900 nafar askar, 350 ta ot va 3200 ta tuya)[16].

Xiva xonligiga hujum uchun Kazalinskdan Orol flotiyasining "Samarqand", "Perovskiy" nomli 2 ta paraxodi va 2 ta barjasi ham safarbar etiladi[17]. Flotliya tarkibida

arafasida amir qo'shinlari 15000 otlig, 6000 piyoda sarbozlar va 14 ta to'pdan iborat bo'lganligini qayd etgan[9]. Rus askarlari esa 18 ta pyodalar rotasi, 600 ta kazak, 14 ta to'pni tashkil etgan[10]. Rus qo'shinlari buxoroliklar ustiga 2 yo'nalishda hujum qilganlar. Birinchi bo'linmaga polkovnik

Pistolcars (7 rota piyodalar, 6 yuzlik kazaklar va 4 ta to'p), ikkinchisiga polkovnik Abramov (8 ta rota piyodalar, 8 ta to'p) qo'monondonlik qiladi[11]. Navbatdagi jangda ham amir Muzaffar mag'lubiyatga uchraydi va Karmana tomonga chekinadi.

Zirabuloq jangi boshlangan 2-iyun kuni Shaxrisabz, Kitob, Sherobod, Xuzor, Qarshi, Xisor, Panjikent beklilaridan to'plangan xalq lashkarlari Samarqand shahrini qamal qiladilar. Ularga amirning katta o'g'li G'uzor hokimi Abdumalik to'ra rahbarlik qiladi. Samarqand qamalida 25 000 shahrisabzlik va kitobliklar, 15 000 xitoy-qipchoqlar, 15 000 ga yaqin samarqandliklar qatnashgan[12]. Shahar komandanti baron mayor fon Shtempl 4 rota piyodalar, 1 rota sapyorlar, 2 ta batariya to'pchilarga tayanib Samarqand arkida xalq lashkari hujumlarini qaytarib turadi[13]. Qamal davomida rus qo'shinlidan 49 kishi o'ladi, 172 kishi og'ir yaralanadi. Avaz Muhammad Attor Ho'qandiy esa 650 kishilik rus garnizonidan 270 kishi halok bo'lganini keltiradi[14]. 8-iyun kuni general Kaufmanning yordamga yetib kelishi Samarqand garnizonini halokatdan saqlab qolgan.

1868-yil 23-iyun kuni Samarqandda amir va Kaufman o'rtasida sulh bitimi imzolandi. Bu bitimga ko'ra Buxoro o'z mustaqilligini yo'qotib Rossiya protektoratiga aylanadi. 1868-yil 27-iyunda Buxorodan tortib olingan hududlarda Zarafshon okrugi tashkil etildi, general-mayor Abramov okrug harbiy qo'mondoni etib tayinlandi.

Buxoro bo'ysundirilgach Rossiya o'z stilochilik maqsadlarini Xiva xonligiga qarshi qaratadi. Imperiya tomonidan Xiva xonligiga qarshi harbiy yurushni tashkillash masalasiga katta etibor berilgan. Xususan, xonlikga rus askarlari 3 yo'nalishda: general Kaufman rahbarligidagi Turkiston harbiy okrugidan, general Vervovkin rahbarligidagi Orenburg harbiy okrugidan va polkovnik Lomakin boshchiligidagi Krasnovodsk-Mang'ishloq orqali Kavkaz harbiy okrugidan yurush qilishi rejalashtildi. Umimiy qo'mondonlik THO bosh qomondoni general-adyutant fon Kaufmanga topshirilgan.

Xiva xonligiga qarshi qaratilgan harbiy ekspeditsiya tarkibi[15].

kapitan Sitnikov rahbarligida 257 kishi va 12 ta to'p bo'lgan[18].

Rossiya hujumi boshlanishi arafasida Xiva qo'shini 27 ta eski zambarak, 2000 otlig askar, 4000 navkardan iborat bo'lgan[19].

Tabiiy sharoit va iqlim bilan bog'liq noqulayliklar tufayli 1873-yil 22-aprel kuni Kavkaz harbiy okrugi qo'shinlarining polkovnik Markozov qo'mondonligidagi Krasnovodsk otryadi (12 ta rota, 4 ta yuzlik, 3 ta raketa qurilmasi, 16 ta to'p, 2200 nafar askar, 500 ta ot va 2600 tuya[20]) Xivaga 180 verst (200 km. ga yaqin) qolganda Qoraqum sahrosidan ortga qaytib ketadi.

THO harbiy qismlari 23-aprel Xolota, 6-mayda Odamqirilgan, 10-may kuni Ucho'choqda xivaliklar hujumlarini qaytaradi. 18-may kuni Turkiston otryadi Oqqamishda Amudaryodan kechib o'tishadi va 22-may kuni Xazorasp shahrini egallashadi. 1873-yil may oyi davomida rus qo'shinlari xonlikning yirik shaharlari Qo'ng'iro't, Xo'jayli, Mang'it va boshqalar ham zabt etiladi.

1873-yil 29-avgust kuni Xiva shahri bosib olinadi. Poytaxtni egallash jarayonlarida Turkiston otryadi 62 ta granata, 5245 ta o'q va 28 ta raketa, Orenburg otryadi 537 ta granata, 38060 ta o'q va 52 ta raketa, Mang'ishloq otryadi esa 93 ta granata, 35300 ta o'q va 58 ta raketa o'tgan[21].

1873-yil 12-avgust kuni Rossiya imperiyasi va Xiva xonligi o'rtasida "Gandimoyon shartnomasi" imzolandi. Shartnomaga ko'ra Xiva xonligi Rossiyaga qaram mamakatga aylanadi. Amudaryoning o'ng sohilidagi yerlar Turkiston general-gubernatorligiga beriladi. Xonlik zimmasiga Rossiya 2 000 000 rubl tovon to'lash yuklatildi.

THO bosh qo'mondoni mustamlakachilarga qattiq qarshilik ko'rsatgan Xiva turkmanlarini ham yoddan chiqarmaydi. Kaufman turkman urug'lariga 418 500 rubl tovon puli soldi. Tovon puli turkman urug'lari o'rtasida quyidagicha taqsimlandi: imraliklar uchun 67 500 rubl, chavdurlar uchun 94 500 rubl, qaravil'inlilar uchun 54 000 rubl, alig'ililar va go'klanlar uchun 4500 rubl, qaradashlilar uchun 54 000 rubl va rus armiyasiga juda qattiq qarshilik ko'rsatgan yovmutlar uchun 108 000 rubl[22].

XIX asr 70-yillari boshida Qo'qon xonligidagi siyosiy voqealar Rossiyani Qo'qon xonligini to'la tugatish uchun qulay vaziyat paydo qiladi. 1873-yil Qo'qon xonligida og'ir soliqlarga qarshi isyon ko'tariladi. Isyon rahbarlari Ishoh mulla Hasan o'g'lini (1843-1876) Olimxonning nabirasi Po'latxon nomi bilan xonlik taxtiga chiqarishni maqsad qilgan edilar. Isyon 1875-yilga kelib isyon umumxalq qo'zg'oloniga aylanib ketadi.

1875-yil yozida Xudoyorxon qo'zg'olonchilarga qarshi Abduraxmon oftobachi (Musulmonqulning o'g'li), Namangan hokimi Iso Avliyo va Sarimsoq eshik og'asi boshchiligida 4000 kishilik qo'shin yuboradi. 17-iyul kuni Abduraxmon oftobachi va Iso Avliyo qo'zg'olonchilar tomoniga o'tib ketganligi malum bo'ladi[23].

1875-yil 19-iyulda Xudoyorxonning o'g'li Andijon hokimi Nasriddinbek, 20-iyulda Xudoyorxonning ukasi Marg'ilon hokimi Sulton Murodbek qo'zg'olonchilar tomoniga o'tib ketadi va buning natijasida O'sh, Namangan, Andijon, Asaka, Marg'ilon shaharlari qo'zgonchilar qo'liga o'tadi. Xudoyorxon 1875-yil 20-iyun kuni fon Kaufmandan yordam so'rab quyidagi mazmunda xat yozadi: "O'zimni va Qo'qon xonligini qudratli imperator hazrati oliylari himoyasiga topshiraman va qo'zg'olonchilar niyati amalga oshmasdan Qo'qon shaxriga to'plar va rus qo'shinlarini imkon boricha tezlik bilan yuborishga buyruq berishingizga do'stona izzat-ikrom va iltimos bilan murojaat qilaman"[24].

1875-yil 21-iyul kuni Xudoyorxon 2-o'gli Muhammad Aminbek 4000 askarni olib qo'zg'olonchilar bilan qo'shilish uchun shaharni tark etadi. Rus qo'shinlari Qo'qonga o'z vaqtida yetib kelishiga ishonmagan Xudoyorxon 1875-yil 22-iyulda Xo'jand orqali Toshkentga qochadi.

Xudoyorxon Toshkentdaligidagi yirik savdogar Said Azimboy orqali o'z hokimiyatini tiklab berishni iltimos qilib general-gubernatorga bir necha maktub yozadi. General gubernator Xudoyorxonning hohishiga qarama-qarshi ravishda uni Orenburgga yuborish haqida buyruq chiqaradi[25].

Xudoyorxon Qo'qonni tark etgach 1875-yil 25-iyulda Abduahmon oftobachi boshchiligidagi qo'zg'olonchilar guruhi Nasriddinbekni xonlik taxtiga o'tqazadi. Abdurahmon oftobachi Rossiya imperiyasiga qarshi "g'azavot" e'lon qiladi.

Qozg'olonchilar 7-avgust kuni Sirdaryo viloyati hududlariga hujum boshlaydilar. 7-avgust kuni Kaufman Peterburgga telegramma yuborib Qo'qonga qarshi harbiy harakatlar boshlash uchun harbiy vazir D.A. Milyutin va imperator Aleksandr II ning roziligini oladi.

1875-yil 9-avgust Kaufmanning buyrug'i bilan Turkiston harbiy okrugi Qo'qon xonligiga qarshi harbiy harakatlar boshlaydi. Harbiy harakatlarga THO qo'shinlaridan 18 ta piyodalar rotasi (2-Turkiston batalyonining 3 ta rotasi, 4-Turkiston batalyonining 2 ta rotasi, 7-Turkiston batalyonining 4 ta rotasi, 1-2 Turkiston o'qchi batalyoni rotalari, 1 ta sapyorlar rotasi), 9 ta kazaklar yuzligi (1-Sibir polkining 1,2,3,4,5,6-yuzligi, 3-Orenburg polkining 1,2-yuzligi va 1 terma kazaklar yuzligi) va 5 ta artilleriya batareyasi (1-Turkiston artilleriya brigadasining 1,2-dviziya batareyalari, Orenburg kazak o'tliq artilleriya brigadasining 3 ta batareyasi) safarbar etiladi[26]. Kaufman harbiy ekspeditsiyada umumiy qo'mondonlikni o'z qo'liga oladi. General-leytenant Golovachyov – xarakatdagi qo'shinlar boshlig'i, general-mayor Trotskiy – harbiy dala shtabi boshlig'i, general-mayor Jaripov – artilleriya boshlig'i, polkovnik Bochaevskiy – muxandislik qismlari boshlig'i etib tayinlaydi.

1875-yil 22-avgust kuni THO qo'shinlari Maxram qal'asidagi muhim jangda Abdurahmon oftobachining asosiy kuchlarini (15 000 kishi) mag'lub etishadi.

1875-yil 29-avgustda fon Kaufman Aleksandr II nomiga telegramma yuborib Qo'qon shahrini jangsiz egallaganini xabar beradi. Telegrammada yana Turkiston harbiy okrugi qo'mondoni Qo'qon xonligini butunlay bosib olish yoki Sirdaryo va Norinning o'ng sohilini egallash bilan cheklanishni so'raydi[27]. 1875-yil 2-sentabrda yuqoridagi masala hususida Rossiya harbiy vaziridan Kaufmanga quyidagi mazmunda javob xati keladi: "Imperiyani Osiyoda yanada kengaytirish davlatimizning umumiy manfaatiga ziddir. Xarbiy harakatlardagi harajatlarimizni qoplash uchun qo'qonliklarga kontributsiya yuklatilgandan so'ng, Qo'qon xonligida rus qo'shinlarimiz doimiy turmasdan, o'zi boshqara oladigan hukumat o'rnatmoq lozim"[28].

1875-yil 22-sentabrda Nasriddinbek Kaufman bilan o'zining Rossiyaga tobe ekanligi haqida bitim imzolaydi. Namangan va Chust Namangan bo'limi sifatida Turkiston general-gubernatorligi hududiga qo'shib olinadi.

Qo'qon, Marg'ilon, O'sh egallangach Kaufman Andijonni qo'lga kiritish uchun general Trotskiyni 2821 askar (1674 piyoda, 814 o'tliq, 333 ta to'pchi), 8 ta to'p, 4 ta raketa moslamasi bilan yuboradi[29]. 1-2 oktabrda General Trotskiyning buyrug'i bilan polkovnik Skoblev, baron Miller-Zakomelskiy va polkovnik baron Aminov Andijonga hujum qiladilar. Hujum muvaffaqiyatsiz chiqadi. Unda ruslardan 7 kishi halok bo'ladi, 4 ofitser yarador b'ladi[30].

1875-yil 9-oktabrda Po'latxon Qo'qonni bosib oladi va xon deb e'lon qilinadi. Nasriddinbek esa Xo'jandga ruslar panohiga qochadi.

1876-yil 16-yanvarda THO qo'mondoni K.P Kaufman harbiy vazir D.Milyutindan Qo'qon xonligini taqdirini uzil-kesil hal qilish borasida quyidagi telegrammani oladi: "Sirdaryo viloyati chegaralarida tinchlik va osoyishtalikni o'rnatish va O'rta Osiyoda bizning qudratimiz mavqeini qo'llab-quvvatlash haqidagi dalillaringiz tufayli Hazratimiz (Aleksandr II) Qo'qon xonligining qolgan qismini ham egallashingiz mumkinligiga rozilik bildiradilar"[31].

1876-yil 8-yanvar kuni 2880 nafar askar bilan general Skoblev Andijon shahrini bosib oladi. Hujum natijasida Andijonda 20 000 aholi halok bo'ladi. 18-yanvar kuni Asaka yaqinidagi jangda general Skoblev otryadi (2 rota, 5 yuzlik, 4 ta to'p, 6 ta raketa moslamasi) Abdurahmon oftobachining 1500 kishilik qo'shinini mag'lub etadi va Asakani zabt

etadi[32]. Asakadagi jangda THOning 9 askari, Oftobachi 400 ziyod odamini qurbon beriladi[33].

1876-yil 27-yanvar kuni rotmistr Meller-Zakomelskiy otryadi (2 rota, 6,5 yuzlik, 5 to'p, 6 ta raketa moslamasi) Uchqo'rg'on qal'asida jangda Po'latxon qo'shinlarining oxirig qismlarini mag'lub etadi[34].

1876-yil 30-yanvarda Nasriddinbek Qo'qon shaxriga qaytib keladi va yana xon deb e'lon qilinadi[35]. 1876-yil 7-fevral kuni Nasriddinbek taxtdan voz kechishga majbur etiladi.

8-fevral kuni 4 rota piyodalar, 4 ta kazaklar yuzligi, 1 ta otlig raketa batareyasi va 6 ta pushkadan iborat Rossiya armiyasi Qo'qon shariga jangsiz kirib, Qo'qon o'rdasiga joylashadi. Qo'qon komedanti etib polkovnik Meller-Zakomelkiy, shahar boshlig'i etib mayor Yastrembovskiy tayinlanadi[36].

1876-yil 19-fevral kuni Rossiya harbiy vaziri Qo'qon xonligi tugatilib, uning o'rnida Farg'ona viloyati harbiy gubernatorligi tuzilganligini e'lon qiladi.

Xulosa. Turkiston harbiy okrugi Rossiya imperiyasi O'rta Osiyodagi harbiy harakatlarni olib borishda harbiy markaz vazifasini bajargan. U Turkiston yangi bosib olinadigan yerlarni birlashtirish, bosib olingan hududlarda podsho hukumati hukumronligini mustahkamlash, yangi harbiy-mamuriy birliklarni tashkil etish, o'lka aholisini mustamlakachi hukumatga qarshi chiqishlarini bostirish vazifalarini bajargan. Turkiston shaharlarini qamal qilinish va tida ko'plab tarixiy-memoriy obidalar vayron etilgan. Turkiston harbiy okrugi qo'shinlari o'lkani bosib olishi jarayonida juda ko'plab mahalliy aholi halok bo'lgan va o'lkani tark etishga majbur bo'lgan.

ADABIYOTLAR

1. Majid Hasaniy. Turkiston bosqini. – Toshkent: Nur. 1992. – b. 43.
2. Rasulov A., Isoqboyev A. Turkiston Rossiya munosabatlari tarixi. – Namangan: NamDU. 2012. – b. 65.
3. Ziyayeva D. O'zbekistonda harbiy ish tarixidan. – Toshkent. Sharq. 2012. – b. 179.
4. Rasulov A. Turkiston Rossiya munosabatlari tarixi. – Namangan: NamDU. 2012. – b. 76.
5. Majid Hasaniy. Turkiston bosqini. – Toshkent: Nur. 1992. – b. 30.
6. Ziyayeva D. O'zbekistonda harbiy ish tarixi. – Toshkent: Sharq. 2012. – b. 161.
7. Xoliqova R.E. Rossiya-Buxoro: tarix chorraxasida (XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlari). – Toshent. O'qituvchi. 2005. – b. 117.
8. Xoliqova R.E. Rossiya-Buxoro: tarix chorraxasida (XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlari). – Toshent. O'qituvchi. 2005. – b. 117.
9. O'zbekistonning yangi tarixi. I kitob. Turkiston chor mutamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq. 2000. - b. 112.
10. Макшеев А.И. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. – С-Петербург: Военная типография. 1890. – с. 266.
11. Xoliqova R.E. Rossiya-Buxoro: tarix chorraxasida (XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlari). – Toshent. O'qituvchi. 2005. – b. 119-120.
12. Макшеев А.И. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. – С.Петербург: Военная типография. 1890. – с. 268.
13. Xoliqova R.E. Rossiya-Buxoro: tarix chorraxasida (XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlari). – Toshent. O'qituvchi. 2005. – b. 120.
14. Avaz Muhammad Attor Ho'qandiy. Tarixi jahonnomayi. – Toshkent: "Sharq yulduzi", 8-son. 1991. – b. 135.
15. Qo'shjonov O., Polvonov N. Xorazmda ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va harakatlar. – Toshkent: ABU MATBUOT-KONSALT. 2007. – B. 41
16. Qo'shjonov O., Polvonov N. Xorazmda ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va harakatlar. – Toshkent: ABU MATBUOT-KONSALT. 2007. – B. 41
17. Ziyayeva D. O'zbekistonda harbiy ish tarixi. – Toshkent: Sharq. 2012. – b. 156.
18. Макшеев А.И. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. – С-Петербург: Военная типография. 1890. – с. 319-320.
19. O'zbekistonning yangi tarixi. I kitob. Turkiston chor mutamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq. 2000. - b. 139.
20. Qo'shjonov O., Polvonov N. Xorazmda ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va harakatlar. – Toshkent: ABU MATBUOT-KONSALT. 2007. – B. 41
21. O'zbekistonning yangi tarixi. I kitob. Turkiston chor mutamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq. 2000. - b. 142.
22. O'z MA. 2-I fond, 1-ro'yxat, 67-ish, -b. 3-4 varaqlar.
23. Bobobekov H. Qo'qon tarixi. – Toshkent: Fan. 1996. – b. 70.
24. O'z MA, I-715 fond, 1-ro'yxat, 63-ish, - b. 48.
25. Ishoqxon to'ra Ibrat. Farg'ona tarixi. – Toshkent: Ma'naviyat. 2005. – b. 30-31.
26. Bobobekov H.N. Po'latxon qo'zg'oloni. – Toshkent., 1996. – b. 16..
27. O'z MA, I-715 fond, 1-ro'yxat, 63-ish, - b. 346.
28. O'z MA, I-715 fond, 1-ro'yxat, 63-ish, - b. 387-388.
29. O'zbekistonning yangi tarixi. I kitob. Turkiston chor mutamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq. 2000. - b. 167.
30. Bobobekov H.N. Po'latxon qo'zg'oloni. – Toshkent., 1996. – b. 29..
31. O'z MA, I-715 fond, 1-ro'yxat, 66-ish, - b. 133
32. Majid Hasaniy. Turkiston bosqini. – Toshkent: Nur. 1992. – b. 34.
33. Bobobekov H.N. Po'latxon qo'zg'oloni. – Toshkent., 1996. – b. 39..
34. Majid Hasaniy. Turkiston bosqini. – Toshkent: Nur. 1992. – b. 34.
35. O'z MA, I-715 fond, 1-ro'yxat, 66 (63)-ish, - b. 261.
36. Bobobekov H. Qo'qon tarixi. – Toshkent: Fan. 1996. – b. 97-98.

Иқбол ЖАББОРОВА,
Қарши давлат университети таянч докторанти
E-mail: Iqboljabborova@gmail.com

RESEARCHER OF ANCIENT CITIES AND IRRIGATED AGRICULTURAL CROPS OF THE KASHKADARYA OASIS

Abstract

The article provides brief information on the life and scientific activities of the Uzbek-Russian scientist Svetlana Borisovna Lunina, who made a worthy contribution to the study of the history and archeology of Central Asia, Uzbekistan, in particular, the history of ancient cities and the culture of irrigated agriculture in the Kashkadarya oasis.

Key words: woman scientist, archaeologist, Kashkadarya oasis, ancient cities, irrigated agriculture, irrigation, construction, urbanization, stratigraphy.

ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ДРЕВНИХ ГОРОДОВ И ОРОШАЕМЫХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КУЛЬТУР КАШКАДАРЬИНСКОГО ОАЗИСА

Аннотация

В статье дана краткая информация о жизни и научной деятельности узбекско-русской учёной женщины Светланы Борисовны Луниной, внесшей достойный вклад в изучение истории и археологии Средней Азии, Узбекистана, в частности, истории древних городов и культуры орошаемого земледелия в Кашкадарьинского оазиса.

Ключевые слова: женщина-учёный, археолог, Кашкадарьинский оазис, древние города, орошаемого земледелия, орошения, строительство, урбанизация, стратиграфия.

КАШКАДАРЁ ВОҲАСИНИНГ ҚАДИМИЙ ШАҲАРЛАРИ ВА СУҒОРМА ДЕҲҚОНЧИЛИК МАДАНИЯТИ ТАДҚИҚОТЧИСИ

Аннотация

Ушбу мақолада Марказий Осиё, Ўзбекистон, хусусан, Қашқадарё воҳасининг қадимий шаҳарлари ва суғорма деҳқончилик маданияти тарихи ва археологиясини тадқиқ этишда муносиб ҳисса қўшган ўзбек-рус олима аёли Светлана Борисовна Лунинанинг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақида қисқача маълумотлар берилди.

Калит сўзлар: олима аёл, археолог, ўзбек олимаси, Қашқадарё воҳаси, қадимги шаҳарлар, суғорма деҳқончилик, ирригация, иншоот, урбанизация, стратиграфия.

Мустақилликка эришган кунларимиздан бошлаб, мамлакатимизда хотин-қизларимизнинг турмуш тарзи, жамият ва ҳаётдаги мавқеи ва нуфузини тубдан ошириш, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини белгилайдиган омиллари янада мустаҳкамлаш ҳамда бу йўналишда аҳоли орасида аёлларимизнинг обрўси ва ҳурматини жойига қўйиш, раҳбарлик лавозимларига кўтариш бўйича тарғибот - ташвиқот ишларини олиб бориш механизмини ташкил қилиш ва унинг самарадорлигини таъминлаш масалаларига ҳам алоҳида аҳамият қаратилмоқда ва бу давлат сиёсати даражасига кўтарилди.

Бугунги кунда “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси” [1, 36-б] да ҳам хотин-қизларнинг давлат ва жамият қурилишидаги ролини янада кучайтириш, уларнинг сиёсий ҳуқуқларини ошириш, қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш ёрқин акс эттирилган. Ҳаракатлар стратегиясининг “Ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишларини янада ислоҳ қилиш вазифалари” қисмида аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш ва соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштириш, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш белгилаб ўтилган.

Шунингдек, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, уларнинг давлат ва жамият бошқарувидаги ўрнини кучайтириш, айниқса, мамлакатимизда ўзининг бутун умрини илм йўлига бағишлаган олима аёлларимизни илмий меросини кадрлаш ва ўрганиш, уларнинг тадқиқотларини тарғибот қилиш зарурлиги ҳам белгиланган.

Шу жиҳатдан қараганда, мазкур мақолада янгиланаётган Ўзбекистондаги ўзбек олима аёли, келиб чиқиши бошқа миллат вакиласи бўлган ўзбек тарихчиси ва археологи Лунина Светлана Борисовнанинг ҳаёти ва илмий педагогик фаолияти ҳақида қисқача фикр юритишни лозим топдик. (Биз Светлана Борисовнани ўзбек олима аёли деб алоҳида таъкидладик, чунки бундай дейишга тўлиқ ҳақлимиз. У Ўзбекистонда вояга етган, етук олималик даражасига эришган заҳматкаш аёллардан биридир – И. Ж.). Биз ўзимизнинг “Қашқадарё воҳасининг ирригация иншоотлари тарихи: натижа ва сабоқлар” (XX асрнинг 20-90 йиллари) мавзусидаги диссертацион тадқиқотимизни ўрганиш жараёнида олиманинг кўпгина илмий тадқиқотларига мурожаат қилганмиз. Шу сабабли ҳам олиманинг тарих ва археология бўйича олиб борган ишлари билан яқиндан таниш бўлганимиз учун ҳам у кишининг илмий мероси ҳақида сўз юритишга ҳаракат қилдик.

Ўрта Осиёдаги қадимий ёдгорликларни бўялиш техникаси ва керамика материалларини ўрганиш бўйича мутахассис Лунина Светлана Борисовна 1932 йил 7 октябрда Россия федерацияси Ростов-Дон шаҳрида [2] Ўрта Осиё тарихшунослигининг патриархи Б.В. Лунин (1906-2001 йй.) хонадонида туғилган. 1950-1955 йилларда Ўрта Осиё Давлат университетининг тарих факультетиде таҳсил олган. Олийгоҳни битиргандан сўнг 1955 - 1958 йилларда машҳур таниқли археологлар Михаил Массон ва Галина Пугаченкова раҳбарлигида дастлаб Туркманистонда олиб борилган археологик қазилма ишларида фаол иштирок этди. 1960 йилдан Ўрта Осиё университети археология кафедрасида ўқитувчи сифатида ўз иш

фаолиятини бошлади. 1968 йилда тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун “Гончарное производство Мерва X - начала XIII вв.” (По материалам раскопок квартала керамистов в западной части пригорода Рабада) [3] мавзусида диссертация ишини муваффақиятли химоа килди ва шу даврдан бошлаб, 1981 йилгача Ўрта Осиё археологияси кафедраси мудири, 1981 йилдан кейинги даврларда кафедра доценти лавозимида фаолият юритган. У ўзининг илмий-педагогик фаолиятида Ўзбекистон, хусусан Қашқадарё воҳаси тарихи ва археологияси бўйича бир қатор китоблар, монографиялар мақолалар ёзди ва кўплаб тарихчи-археолог шогирдлар етиштиришга муносиб ҳисса қўшди.

Светлана Борисовна ўз тадқиқотлари билан нафақат Ўрта Осиё, балки Ўзбекистон, хусусан, Қашқадарё воҳасидаги илк қадимий шаҳарлар ва суғорма деҳқончилик маданияти ўчоқлари археологияси ва тарихининг турли жиҳатларини тарихийлик, археологик нуқтаи назаридан таҳлил қилиб, илгари маълум бўлмаган янгиликларни топиб, археологик далилий ашёлар билан оммага тақдим қилди. 1963 йилда Республикада Қашқадарё худуди тарихи ва археологиясини ўрганиш учун археологик тадқиқот экспедицияси ташкил қилинди ва Б.С. Лунина 1964 йилдан Қашқадарё худуди тарихи ва археологиясини ўрганиш учун юборилган Кеш археологик-тадқиқот экспедицияси (КАТЭ) да фаол иштирок этди. Кешнинг антик даврга тегишли бўлган моддий маданиятини ҳамда илк ва ривожланган ўрта асрлардаги ёдгорликларини ўрганиб тадқиқ қилди [4].

С.Б.Лунианиннг археологик қазишмалардаги изланишлари ва кузатишлари натижасида унинг “VIII-XII асрларда Жанубий Сўғд шаҳарлари” номли монографияси нашр этилди [5]. Муаллиф ўз монографиясида биринчи марта ўрта аср Қашқадарё воҳаси ёдгорликлари стратиграфиясини ўрганиди. Стратиграфия - (лот. stratum тўшма, қатлам ва графин) — геологиянинг ер пўсти кесимидаги тоғ жинслари мажмуининг шаклланиш изчиллигини ва жойлашган ўрнидаги дастлабки намуналарини ўрганувчи бўлими ҳисобланади [6]. Тезоб кишлоғи яқинидаги Киндектепани тадқиқ қилиш билан бирга олина ушбу китобида ўрта асрларда Жанубий Сўғд худудларида шаҳарларни вужудга келиши ва урбанизация жараёни, шаҳарлар ва шаҳарча кўринишидаги аҳоли масканларининг жойлашиш ўрни ва уларнинг типологиясини ўрганган ва уларнинг ривожланиш жараёни тўғрисида қизиқарли ва муҳим маълумотларни келтирган [7].

Шунингдек, ўтган асрнинг 70 йилларида Қамаш туманининг Олтинтепа ва Ялпоктепа худудларида археологик изланишлар олиб борган [8]. Археологик

тадқиқотлар натижасида Яккабоғ туманидаги Саритепа [9] кишлоғини ўрганган.

Изланишлар, тадқиқотлар кейинчалик “Қашқадарё воҳасида қадимий шаҳарлар” (“Древние города в долине Кашкадарьи”) номли илмий-оммабоп рисоласининг нашрдан чиқишига, бу китобнинг оммага тақдим қилинишига олиб келди. Лунина “Қашқадарё воҳасида қадимий шаҳарлар” номли китобида воҳадаги аҳолининг деҳқончилик билан қачондан бери шуғулланганлиги, суғорма деҳқончилик олиб борилган манзилгоҳларнинг жойлашув ўрнини аниқлаш бўйича маълумотлари тарих ва археология фанлари ҳамда Қашқадарё воҳаси тарихини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади.

Ушбу китобда қайд этилишича, воҳада суғорма деҳқончилик нафақат Қашқадарё дарёси бўйларида, балки сув манбаларидан узоқда бўлган тоғ олди худудларида ҳам мавжуд бўлганлиги, бу эса Қашқадарё воҳаси заминида қадимги даврлардан бошлаб суғориш тизимининг йўлга қўйилганлиги ва анча ривож топганлигидан далолат беради. [10, 4-6]. Мазкур китобда Қашқадарё воҳасидаги қадимий илк шаҳарларнинг тарихий илдизлари тўғрисида қимматли маълумотлар баён этилган, воҳада суғорма деҳқончилик маданиятининг пайдо бўлиш ва ривожланиш тарихи археологик далиллар ва тарихий манбалар асосида ёритилганлиги мактовга сазовордир. Олина Қашқадарё дарёсининг ўрта оқимида, хусусан, Қарши ва Ғузор воҳаларидаги археологик ёдгорликлари бўйича алоҳида археологик қидирув ишларини олиб борган. Қадимги шаҳарларнинг инсон яшаши ва кун кечириши учун зарурий эҳтиёж, энг аввало, сув мавжуд бўлган худудлар: Шаҳрисабз, Китоб, Чирокчи, Яккабоғ, Ғузор Қарши ва бошқа туманларда қадимдан аҳоли манзилгоҳлари мавжуд бўлганлигини ва ҳатто бу худудлардаги суғориш иншоотларининг ўзига хос тарихий тажрибаси шаклланганлигини исботлаган.

Шу билан бирга, олиманиннг Қашқадарё воҳаси худудида ўрта асрларда мавжуд бўлган аҳоли турар-жойлари ва уларни ўрганиш бўйича илмий қарашлари [11, 44-76-б.], айниқса, бугунги мустақиллик даврида Қашқадарё воҳаси тарихини тадқиқ ва таҳлил этишда муҳим назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Хуллас, юқоридаги таҳлиллардан маълум бўладики, таникли қадимшунос олина Светлана Борисовна Лунианиннг Ўзбекистон, қолаверса Қашқадарё воҳаси археологияси ва тарихи бўйича олиб борган изланишлари ва илмий меросини ўрганиш бугунги ёш тадқиқотчилар: тарихчи ва археологлар, этнограф ва географлар, тилшунос ва гидрологлар, ирригатор ва мелиораторлар учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони // Ўзбекистон Республикаси конун ҳужжатлари тўплами. - № 41 (905) – 772 модда. 36- бет
2. https://ru.qaz.wiki/wiki/Svetlana_Borisovna_Lunina
3. <http://search.rsl.ru/ru/record/01006333869>
4. Культурные торговые связи средневековых городов и поселений народов Кашкадарья с определениями территориями. Культурные связи народов Средней Азии и Казахстана. Древней вековые и средние вековые. М, 1990.
5. Лунина С. Б. Города Южного Согда в VIII-XII вв. —Ташкент: Фан, 1984. — 150 с.
6. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-s/stratigrafiya-uz/>
7. Лунина С. Б. Города Южного Согда в VIII-XII вв. —Ташкент: Фан, 1984. — 150 с.
8. Раскопки городища Алтын-тепе – АО 1974, М, 1975. 419-с.
9. Изучения X-XII вв. связанные с культом огня и культом предков – ИМКУ, вып. 25. – Т, 1991. – С. 164-172.
10. Лунина С. Б. Древние города в долине Кашкадарьи. –Ташкент: Узбекистан, 1988. –С. 4.
11. Лунина С.Б. Разведочное обследование группы средневековых городищ и поселение долины Кашкадарьи // Археология Средней Азии. Сб. научн. Трудов ТашГУ. №533. Ташкент, 1977. –С.44-76

UDK: 950(575.1)

Ziyovutdin ILHOMOV,
TDPU O'zbekiston tarixi kafedrasida dotsenti,
tarix fanlari nomzodi
E-mail: tarix.kafedra@mail.ru

TDPU dotsenti Egamberdiyeva N. taqrizi asosida

PROBLEMS OF ORAL HISTORY RESEARCH IN CENTRAL ASIA IN THE XVI-XIX CENTURIES

Abstract

A comprehensive analysis of history and historical processes, political and historical situation in the scientific study of the main causes and features of their occurrence is the most important factor in the emergence of historical reality. In particular, in historical scientific works created in different periods, different approaches and opinions of the authors to the issues of research, a variety of conclusions, their in-depth analysis from a scientific point of view are considered one of the important tasks facing modern historians. Oral history is a relatively new scientific direction of historical science, it began to develop rapidly in the second half of the twentieth century. This article covers the activities of historians of Central Asia in the field of historical science and the study of oral history in the XVI-XIX centuries.

Keywords: history, historian, historical work, oral history, analysis, bibliography, sources, scientific direction, scientific approach, research.

ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ УСТНОЙ ИСТОРИИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В XVI-XIX ВВ

Аннотация

Всесторонний анализ истории и исторических процессов, политической и исторической ситуации при научном изучении основных причин и особенностей их возникновения является важнейшим фактором возникновения исторической реальности. В частности, в исторических научных работах, созданных в разные периоды, различные подходы и мнения авторов к вопросам исследования, разнообразие выводов, их глубокий анализ с научной точки зрения считаются одной из важных задач, стоящих перед современными историками. Устная история – относительно новое научное направление исторической науки, оно начало стремительно развиваться со второй половины XX века. В данной статье была освещена деятельность историков Центральной Азии в области исторической науки и изучения устной истории в XVI-XIX веках.

Ключевые слова: история, историк, историческое произведение, устная история, анализ, источниковедение, источники, научное направление, научный подход, исследование.

XVI-XIX ASRLARDA O'RTA OSIYODA OG'ZAKI TARIX TADQIQOTLARI MASALALARI

Annotatsiya

Tarix va tarixiy jarayonlar, siyosiy-tarixiy vaziyat ularning ro'y berishidagi asosiy sabab va xususiyatlarini ilmiy jihatdan tadqiq etishda har tomonlama tahlil qilish tarixiy haqiqatning yuzaga chiqishida katta omil sanaladi. Ayniqsa, turli davrlarda yaratilgan tarixiy-ilmiy asarlarda mualliflarning tadqiqot masalalariga turlicha yondashuvlari va fikrlari, xulosalarning turlichaligi, ularni ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish bugungi kun tarixchi mutaxassislari oldida turgan muhim vazifalardan sanaladi. Og'zaki tarix tarix fanining nisbatan yangi ilmiy yo'nalishi bo'lib, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jadallik bilan rivojlana boshladi. Mazkur maqolada XVI-XIX asrlarda O'rta Osiyo tarixchilarining tarix fani sohasidagi faoliyati va og'zaki tarix tadqiqotlari masalalari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: tarix, tarixchi, tarixiy asar, og'zaki tarix, tahlil, manbashunoslik, manbalar, ilmiy yo'nalish, ilmiy yondashuv, tadqiqot.

Kirish. Tarix va tarixiy jarayonlar, siyosiy-tarixiy vaziyat ularning ro'y berishidagi asosiy sabab va xususiyatlarini ilmiy jihatdan tadqiq etishda har tomonlama tahlil qilish tarixiy haqiqatning yuzaga chiqishida katta omil sanaladi. Ayniqsa, turli davrlarda yaratilgan tarixiy ilmiy asarlarda mualliflarning tadqiqot masalalariga turlicha yondashuvlari va fikrlari, xulosalarning turlichaligi, ularni ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish va tarixiylik, ilmiylik hamda xolislikka asoslanilgan eng to'g'ri xulosalarni chiqarish bugungi kun tarixchi mutaxassislari oldida turgan muhim vazifalardan sanaladi.

Hozirgi vaqtda tarixchi mutaxassislarni tayyorlashda va ularning ilmiy tadqiqot malakasini shakllantirishda tarix fanining turli tadqiqot uslublari va yondashuvlari haqida yetarli bilim berish va ularning tarixiy tadqiqotlar jarayonida to'g'ri va ilmiy, tarixiylikka asoslangan xulosalarni chiqarish-

ga yo'naltirish bugungi kun tarix fanining asosiy vazifalaridan biriga aylandi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Zamonaviy tarix fani tushunchalari bilan qaraydigan bo'lsak, tadqiqot jarayonida keltirilgan voqealar va ularning tafsilotlari manbalar asosida, dalillar bilan mustahkamlangan holda ilgari surilishi, asoslab berilishi talab etiladi, aks holda keltirilgan ma'lumotlar yoki xulosalar ilmiy ahamiyatga ega bo'lmagani mumkin. Bunda albatta barcha davrlarda bo'lgani kabi, manbalar va ularda keltirilgan ma'lumotlar, ularning ishonchligi muhim ahamiyatga ega [1.36-47]. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, og'zaki tarix tarix fanining nisbatan yangi ilmiy yo'nalishi bo'lib, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jadallik bilan rivojlana boshladi. Zamonaviy tarix fanida og'zaki tarixga bir qator ta'riflar beriladi, xususan, og'zaki tarix ilmiy fan sanalib, uning yordamida (yoki tadqiqot doirasida) og'zaki axborot olish orqali alohida shaxslarning

o'tmish haqidagi subyektiv qarashlari qayd etiladi. Yana boshqa tushunchaga ko'ra, og'zaki tarix voqealar va jarayonlarning ishtirokchilari yoki guvohlarining og'zaki axborotlarining mutaxassislar tomonidan ilmiy jihatdan umumlashirilishidir. Uchinchi bir ta'rifga ko'ra, og'zaki tarix bu – bo'lib o'tgan voqealar ishtirokchilarining shaxsiy xotiralari va tajribalarini o'tmish haqidagi ma'lumotlarni qayd etish va saqlab qo'yish maqsadida tashkiliy metodik jihatdan amalga oshiriladigan ilmiy faoliyatdir [2]. Shularni inobatga oladigan bo'lsak, Boburning o'z asarini yozishida og'zaki tarix masalalari ustuvor yondashuv bo'lganligini ko'rish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. O'rta Osiyoning o'rta asrlardagi tarixi, davlatchiligi, iqtisodi, etnik va madaniy-ma'naviy sohalaridagi jarayonlarini yoritib beruvchi tarix asarlari va ularning yaratilishi, tarixnavislik xususiyatlari o'ziga xos maktablarning shakllanishini ta'minlab berdi. XX asr boshlariga qadar rivojlanishda davom etgan Qo'qon tarixnavislik maktabi, Toshkent tarixnavislik maktabi, Buxoro xonligi va amirligi davrida yaratilgan tarixiy asarlar, Xorazm tarixnavisligi shular jumlasidandir. Bu davrlar mualliflari tomonidan tarix asarlarining yaratilishida har bir muallif tomonidan o'zi keltirib o'tayotgan ma'lumotlarning yozma manbalarga va dalillarga qat'iy ravishda asoslanishiga juda katta e'tibor qaratilganligi asarning yaratilishidagi ustuvor omil hisoblanadigan, ko'p hollarda manbalarning yoki ulardagi axborotning yetishmasligi bu jarayonda og'zaki tarix tadqiqotlaridan ham keng ravishda foydalanilganligini ko'rsatib o'tish mumkin.

Tahlil va natijalar. XVI asrda yashab ijod qilgan va tarixnavislik sohasida birmuncha mukammal natijalarga erisha olgan tarixchilardan biri Mirzo Muhammad Haydar bo'lib, uning bugungi kunlargacha ikkita yirik asari yetib kelgan. Muhammad Haydar mashhur «Tarixi Rashidiy» tarixiy asarining va «Jahonnoma» nomli geografiyaga oid turkiy she'riy risola muallifi. Muhammad Haydar Mirzoning «Tarixi Rashidiy» asari XV asrning ikkinchi yarmi – XVI asrda Markaziy Osiyoda va Yaqin Sharqda bo'lib o'tgan tarixiy voqealarni adolat mezonlari asosida yoritgani, muallifning o'zi tasvirlagan voqealar yuzasidan teran fikr-mushohadalarini ifodalagan ayni haqiqatdir. Shuning uchun ham biz eng avval tarixnavis, sarkarda hamda o'z zamonining yirik davlat arbobi sifatida tanimimiz [3.4].

Muhammad Haydar Mirzoning «Tarixi Rashidiy» asari 1541-1546 yillarda yozilgan. Haydar Mirzo o'z kitobiga «Tarixi Rashidiy» deb nom qo'ygan. Kitob Sulton Saidxonning o'g'li Abdurashidxon nomiga bitilgan [3.5].

Rus sharqshunolaridan biri V.V.Velyaminov-Zernov bu asar haqida shunday degan edi: «Tarixi Rashidiy» asari, ayniqsa, uning ikkinchi qismi nihoyatda katta ahamiyatga ega. Bu asar so'nggi Chig'atoy hukmdorlari tarixini yoritib beruvchi yagona manba hisoblanadi. Muallifning barcha ko'rgan kechirganlari yuzasidan tavsiflagan voqealarida ochiqlik, aniqlik va xolislik yetakchi o'rinda turadi. Bunday holatni muallifdan kutish mumkin edi, chunki, mavjud ijtimoiy-siyosiy vaziyatning o'zi bo'layotgan voqea-hodisalarni haqiqiy holatida tavsiflash uchun unga imkon bergan edi» [4].

Abulg'ozini bu boradagi ishlari alohida ahamiyatga egadir. Abulg'ozini o'zining tarixiy asarlarini yaratishda, tarixiy jarayonlarni yoritish va tavsif etishda alohida yondashuvga, ya'ni zamonaviy tarixshunoslik iboralari bilan aytganda tarixiylik va obyektivlik tamoyillariga to'la amal qildi. Uning o'zi ta'kidlashicha, «Emdi ko'nglingizga kelmasunkim faqir taraf tutub yolg'on aytqon bo'lg'ayman va yo o'zimni g'alat ta'rif etqon bo'lg'ayman» [5.11-12]. Sharq tarixnavisligida nafaqat adabiyot, she'riyat va boshqa kitobatchilik sohalarida, balki tarix va tarixnavislik sohalarida ham til omiliga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, tarixiy asarlar muallifi Abulg'ozini o'z asarlarini ona tilida yozayotganligini ta'kidlab: «... bu tarixni yaxshi va yomon barchalari bilsin, deb turk tili bilan

aytdim. Bir kalima chig'atoy, turkiydan, forsiydan va arabiydan qo'shmayman, ravshan bo'lsin deb, turkiyni ham andoq aytibmanki besh yashar o'g'lon tushunar», - deb yozadi [6.53-54]. Xorazm tarixnavislik maktabi doirasida keyingi asrlarda ham bir qator yirik tarixchilar tomonidan noyob manbalar yaratildi.

Movarunahrda va Xurosonda hukmronlik qilgan shayboniylar sulolalari tarixi haqida Xorazmda o'ziga xos tarixshunoslik shakllandi. Tarixchi Sh.Vohidovning ko'rsatishicha, «O'rta Osiyoda hukm surgan Shayboniylar, ularning tarixi va davriga atab yozilgan tarixiy asarlar Temur va temuriylar davriga nisbatan ancha kam yetib kelgan. Xorazmlik muallif tomonidan turkiy tilda Xivada yaratilgan Shayboniylar davriga oid ilk asarlardan biri «Chingiznoma»dir» [7.3].

XVI asr o'rtasida O'tamish Xoji ibn mavlono Muhammad Do'stiy tomonidan biografik yilnoma asar yaratildiki, bu asar «Tarixi Do'st sulton» yoki «Chingiznoma» nomlari bilan mashhur bo'lgan [8.48-53]. «O'tamish Xoji tarixi» kitobida Dashti Qipchoqda hukmronlik qilgan Jo'ji avlodlari – Botuxon, Shaybon, O'zbekxon, O'rusxon, To'xtamish va boshqalar haqida ko'plab qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Asar O'tamish Xoji ibn Muhammad Do'stiy tomonidan shayboniylar sulolasiga mansub hukmdor Esh Sulton buyrug'iga ko'ra yozilgan [9]. O'tamish Xoji bu davrda ma'lum bo'lgan tarixchilar orasida o'zining o'tmish tarixiy jarayonlarning bilimdoni sifatida ko'rsata olgan, qayerdiki o'tmish haqida biror-bir bahs yoki munozaraga sabab bo'ladigan holatlarda albatta uni chaqirib, maslahati yoki fikri so'ralgan. Shu sababli shayboniylar xonadoniga mansub bo'lgan Esh Sulton o'zini va ajdodlarini Jo'jixonga borib taqalishini, Jo'ji va uning avlodlarining Dashti Qipchoqdagi hukmronligidan boshlab o'zi yashab turgan kunlargacha bo'lgan tarixini eng bilimdon tarixchilardan biri sifatida O'tamish Xojiga topshiradi. Mazkur asarning o'zbek tilidagi nashrini amalga oshirgan tadqiqotchi G'Karimning ta'kidlashicha, O'tamish Xoji «asarni yozishga kirishganida Esh Sultonning akasi Do'st Sultonning «Daftari»ni istisno etganda, O'tamish Xoji qo'l ostida yozma tarixiy manbalar deyarli bo'lmagan. Shuning uchun u o'z asarini asosan o'zi yig'gan og'zaki rivoyatlar asosida yozgan» [10.3]. O'tamish Xojining o'z asarini yaratishda og'zaki rivoyatlardan foydalanganligini akademik B.Ahmedov ham ta'kidlab o'tgan edi, asarning Oltin O'rda va Jo'ji avlodlari haqidagi ma'lumotlari afsonaviy rivoyatlarga asoslangan bo'lib, To'xtamishxon (1380-1395 yy) haqidagi voqealar bayonida uzilib qolgan [11.76-77].

Bevosita O'tamish Xojining so'zlariga e'tibor qiladigan bo'lsak, muallifning o'zida shu mazmundagi ta'kidlar uchrashini ko'rish mumkin. Bu haqda muallif shunday yozadi, - «... tilar edimki, Chingizxon o'g'lonlaridan ul Dasht viloyatinda xon bo'lg'ondin so'ng kim xon bo'ldi va andin so'ng ne vatga tegru na tartib birla kimlar xon bo'la keldilar va bularning orasinda ne turluk urush va ne turluk mojarolar kechti - bularning barchasini kamohaqa bilsam» [12]. O'tamish Xojining bu so'zlaridan ko'rish mumkinki, muallif Dashti Qipchoqda mo'g'ullar hukmronligining o'rnatilishidan boshlab to o'zi yashab turgan vaqtgacha bo'lgan davrlarda kimlar xonlik taxtida o'tirganligi, ularning davlat boshqaruvi, davlatning ichki va tashqi siyosiy hayoti va ularga bog'liq jarayonlar, Jo'ji avlodlarining o'zaro munosabatlari va ular o'rtasida kechgan siyosiy kurashlar tarixining asl mazmuni va mohiyati bilan, haqiqatda qanday sodir bo'lgan bo'lsa, shundayligicha bilishga va tasavvur qilishga harakat qiladi. Biroq bunda yetarli ma'lumotlarning mavjud emasligi, axborotning yetishmasligi va manbalarning yo'qligi haqida ta'kidlab o'tadi: «Tavorixlarki ko'rdim, bularning bir ozroqining otlari bitiklik erdi va bas. Ne ish birla va ne kayfiyat birla xon bo'lg'onlari mazkur ermas erdi» [10].

Shunday bir vaziyatda muarrix o'z oldiga qo'ygan maqsadga erishish va ayni vaqtda xon topshirig'ini bajarish uchun imkoniyat izlaydi va eng avvalo yuqorida aytilgan masalalar bo'yicha tarixiy jarayonlarning bilimdonlari bo'lgan roviylarga murojaat qilishga majbur bo'ladi. –“Chun manga doiya ul erdikim, bularning ahvolidin kamohaq bilsam, bu jihatdin o'trukim, falon kishi qari so'zni yaxshi bilur tesalar, albatta andin borib tahqiq va taftish qilur erdim va aql tarozusig'a muvozana qilib, ma'qulini xotirimda gizlab, noma'qulni bartaraf qilur erdim” [10]. Muallifning bu ta'kidlaridan ko'rish mumkinki, u qo'lga kiritgan axborotlarni sinchiklab o'rgangan, mavjud axborot va ma'lumotlar bilan tahliliy ravishda taqqoslab, ma'lumotlarning to'g'riligiga aniqlik kiritgan va eng ishonchli, eng sara deb hisoblagan ma'lumotlarni asardagi voqealar va tarixiy jarayonlar tafsilotlariga kiritgan [1]. Muallifning yuqorida keltirilgan “tavorixlarki ko'rdim...” jumlasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, uning ixtiyorida ma'lum darajada yozma tarixiy manbalar ham mavjud bo'lgan, biroq ularda keltirilgan ma'lumotlar va ularning tafsilotlari muallifning ta'kidlashicha, qoniqarli darajada bo'lmagan bo'lishi mumkin. O'tamish Hojining o'z asariga ma'lumotlarning aksariyat qismini og'zika tarix asosida to'plaganligini tarixchi B.Ahmedov ham ta'kidlab o'tgan edi: - “O'tamish xoji o'tgan zamonlar haqida bilimdon odamlardan so'rab-surishtirib ko'p rivoyatlar to'plagan va tez fursat ichida o'zi ham rivoyatlarni yaxshi biluvchi kishi sifatida tanilgan. Xullasi kalom, O'tamish xoji o'ziga kerak bo'lgan rivoyatlarni qunt bilan bitta-bitalab yig'ib, Dashti qipchoq va Qozog'iston tarixidan katta faktik material to'pladi. Lekin ulardan foydalanganda tanqidiy uslubga amal qildi, rivoyatlarni birma-bir aql tarozisida tortib, so'ng kitobiga kiritdi” [9]. Tadqiqotchi I.A.Mustakimovning ko'rsatishicha, O'tamish Hoji asarni yozishda Oltin O'rda tarixiga oid yozma manbalardan ham foydalangan, faqatgina taxmin qilinishicha, bu yozma manbalar og'zika axborot yoki dostonlar, afsonalar va rivoyatlar bo'lgan bo'lishi mumkin [9].

Ayni vaqtda muallif tomonidan amalga oshirilayotgan tadqiqot obyektining mazmunidan kelib chiqqan holda taxmin qilish mumkinki, og'zika ma'lumotlar yozma manbalardagi ma'lumotlarni to'ldirish va ularga aniqlik kiritish ehtiyoji mavjud bo'lganligi uchun to'plangan bo'lishi ehtimoldan holi emas. Biroq, shunday bo'lsada, muallif o'zi to'plagan ma'lumotlarning ishonchli ekanligiga da'vo qilmaydi, balki asosan og'zika tarix, og'zika ma'lumotlarga asoslangan asarining xatolardan holi emasligini ham ta'kidlab o'tadi va kitobxonlardan bu holatni inobatga olishlarini so'raydi. -

“G'araz bu muqaddimotdin ul tururkim, bu nusxani haqirdin o'qug'on va eshitgan azilardin va ulug'-kichikdin, yoronlardan iltimos uldurkim, bu so'zlar, bu hikoyatki, bu nusxada bitildi, hech daftarda va hech tavorixda yo'q turur. Barchasini eshitmak birla bitib tururmen” [8].

O'tamish Hoji ham o'z asarini qanday vaziyatda yozilganligini, undagi ma'lumotlarga qanchalik ishonch bildirilishi yoki bildirilmasligini, asarda keltirilgan ma'lumotlarni o'qish yoki ulardan foydalanish chog'ida ularga tanqidiy yondashish lozimligini quyidagi so'zlar bilan ta'kidlab o'tadi: -“ Mashhur tururkim, quloq eshitgan so'zning ko'pragi yolg'on derlar. Nogoh, agar xatosi yo g'alati voqe' bo'lmish bo'lsa, g'alatni chiqarib xatosini rost qilsalar” [10]. Shu tariqa O'tamish Hoji o'z asarining yozilishi jarayonlari, asar uchun ma'lumotlarning to'planishi va ularning tanqidiy tahlilining amalga oshirilishi va asarga kiritilishi, shunga qaramay aksariyat ma'lumotlarning og'zika manbalardan olinganligini sabab, ularda haqiqatga nisbatan rivoyatga moyillik kuchliligi kabilar haqida ta'kidlab, asarini o'qish va undan foydalanish jarayonida albatta tanqidiy yondashuv zarurligini ta'kidlab o'tadi. O'tamish Hoji o'zi yozgan kitobning aksariyat ma'lumotlari, voqealar tafsilotlari, tarixiy jarayonlarning talqini asosan og'zika tarixga asosan yaratilganligini bir necha bor ta'kidlab o'tadi. Shu o'rinda tarix fanining nazariy masalalari borasida fanda bir qator qarashlarni ilgari surgan taniqli tarixchi olim I.Kovalchenkning fikrlarini keltirib o'tishni o'rinli deb hisobladik, uning ta'kidlashicha, manbaning yuzaga kelishi jarayonining o'zi axborotlashish va axborotlashtirish jarayonidir. Manbaning yaratuvchisi yoki tarixnavis manbani yozish jarayonida aniq maqsadni qo'yadi va bir qator vazifalarni amalga oshiradi. Manba muallifning o'zi voqelikning bir qismidir. Yaxshi yoki yomon manbalar bo'lmaydi, bular tadqiqotchining tahlilga yondashuvi va qo'llayotgan tadqiqot metodlarining samaradorligiga bog'liqdir.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida aytib o'tish o'rinliki, Markaziy Osiyo xalqlari dunyo xalqlari orasida o'zining boy va qadimiy tarixiga ega xalqlardan sanalishi bilan bir qatorda bu xalqlarning tarixi va unda sodir bo'lgan barcha jarayonlar shu xalqlarning vakillari tomonidan yozib qoldirilgan turli mazmundagi minglab manbalarda aks ettirilgan. O'rta Osiyoning o'rta asrlarda yashab ijod qilgan tarixchi mualliflarining tarixnavislik faoliyati o'zida o'rta asr Sharq tarixnavisligi an'analari to'la aks ettira olishi bilan birga ayni vaqtda O'rta Osiyoda o'ziga xos tarixnavislik maktablarining shakllanishi va taraqqiy etishi, qolaversa jahon tarix ilmining rivoj topishida katta o'rin tutgan.

ADABIYOTLAR

1. Илхомов З. Хоразм тарихнавислик мактаби ва Ўтамиш Ҳожининг оғзаки тарих тадқиқотлари (The khorezm scientific sholl of history and oral historikal researches of Otamish Hodja). Ўтмишга назар. 2020 йил 2-сон. 36-47-66.
2. Устная история. // studfilts.net
3. Муҳаммад Ҳайдар Мирзо. Жаҳоннома. Т.: “Янги аср авлоди”, 2013. 4-б.
4. Рукописи произведений Рузбихана и Муҳаммад Ҳайдар Дулати // studbooks.net
5. Абулғозий. Шажараи турк. Т.: “Чўлпон”. 1992. 11-12-бб.
6. Alimova D., Ilhomov Z. Tarix fani metodologiyasi. Т.: “Navro'z”, 2019. 53-54-66.
7. Вохидов Ш. Мунис ва Огахий. “Фирдавс ул-икбол”. Т.: “Янги аср авлоди”. 2010. 3-б.
8. Мустақимов И.А. Арабографикные нарративные источники по истории тюрко-татарских государств XV–XVIII вв. // Средневековые тюрко-татарские государства. Сборник статей. Выпуск 5: Вопросы источниковедения и историография истории средневековых тюрко-татарских государств. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2013. Стр.48-53.
9. Аҳмедов Б. Ўтамиш Ҳожи ва унинг «Чингизнома» асари ҳақида // e-tarix.uz
10. Ўтамиш Ҳожи тарихи. (XVI асрга оид туркий тилда ёзилган тарихий манба). Ўтамиш Ҳожи ибн Муҳаммад Дўстий. – Тошкент.: “Ўзбекистон”. 2009. 3-б.
11. Аҳмедов Б. Ўзбекистоннинг атоқли тарихшунос олимлари: (Био-библиографик маълумотнома). –Т.: “Чўлпон”, 2003. Б.76-77.
12. Камоҳақ – ҳақиқатда қандай бўлган бўлса. Қаранг: Ўтамиш Ҳожи тарихи. (XVI асрга оид туркий тилда ёзилган тарихий манба). Ўтамиш Ҳожи ибн Муҳаммад Дўстий. – Тошкент.: “Ўзбекистон”. 2009. 6-б.

Олимжон КАНИМКУЛОВ,
Ўзбекистон Миллий университети докторанти
E-mail: kanimkulov812310@gmail.com

ACADEMICIAN YAHYO GULYAMOV AND THE DEVELOPMENT OF HISTORY AND ARCHEOLOGY IN UZBEKISTAN

Abstract

This article describes the formation of the famous Uzbek scientist Yahyo Gulyamov as a historian-archaeologist, the lessons he learned from his teachers, his scientific activity, his role in the development of history and archeology in our country, his archeological research, his study of material and cultural monuments. his devotion to science, the rich scientific and historical heritage he left to future generations.

Key words: “Namuna” boarding school, Uzkomstaris, history of irrigation, Khorezm expedition, Zamonbobo culture, Akhsikat, archeological researches, Bukhara oasis, archeological monuments, Zarafshan archeological expedition, Mohandaryo expedition, Afrasiyab, historical monuments.

АКАДЕМИК ЯҲЁ ГУЛЯМОВ И РАЗВИТИЕ ИСТОРИИ И АРХЕОЛОГИИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье рассказывается о становлении известного узбекского ученого Яхё Гулямова как историка-археолога, уроки, которые он извлек у своих учителей, его научная деятельность, его роль в развитии истории и археологии в нашей стране, его археологические исследования, его изучение материальные и культурные памятники, его преданность науке, богатое научное и историческое наследие, которое он оставил будущим поколениям.

Ключевые слова: школа-интернат «Намуна», Узкомстарис, история орошения, Хорезмская экспедиция, культура Замонбобо, Ахсикат, археологические исследования, Бухарский оазис, археологические памятники, Зарафшанская археологическая экспедиция, Мохандарьинская экспедиция, Афрасияб, исторические памятники.

АКАДЕМИК ЯХЁ ҒУЛОМОВ ВА ЎЗБЕКИСТОНДА ТАРИХ ҲАМДА АРХЕОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ТАРАҚҚИЁТИ

Аннотация

Ушбу мақолада атоқли ўзбек олими Яхё Ғуломовнинг тарихчи-археолог олим сифатида шаклланиши, устозларидан олган сабоқлари, илмий фаолияти, мамлакатимиздаги тарих ва археология фанлари ривожига ўрни, унинг археологик тадқиқотлари, моддий – маданий ёдгорликларни ўрганишдаги фаолияти билан бирга, моддий меросимизни асраб-авайлашда кўрсатган жонқуярлиги, фан йўлидаги фидойилиги, келажак авлодга қолдирган бой илмий-тарихий мероси ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, Ўзбекистоннинг бой маданий меросини ўрганиш билан бир қаторда танқидий мавзуларда ижод қилганлиги, Ўзбекистон тарихининг турли даврларини ўрганишда фақат илмий асосда ёндошиб, тадқиқот олиб бориши, у ёки бу тарихий воқеаларни сохталаштирмасликни қатъий талаб қилиши ҳақида ҳам сўз юритилади.

Калит сўзлар: “Намуна” номли мактаб-интернати, Узкомстарис, суғорилиш тарихи, Хоразм экспедицияси, Замонбобо маданияти, Ахсикат, археологик тадқиқотлар, Бухоро воҳаси, археология ёдгорликлари, Зарафшон археологик экспедицияси, Мохандарё экспедицияси, Афросиёб, тарихий ёдгорликлар, архитектура обидалари.

Кириш. Мустақиллик шарофати тугайли қадим ва шонли тарихимизни объектив ўрганиш имконига эга бўлди. Яқин ўтмишимизда бой тарихимиз ва маданиятимиз ҳақида ҳолисона фикр юритиш, ҳаққоний баҳо чиқаришнинг иложи йўқ эди. Шундай қийинчиликларга қарамадан, ўша даврда ҳам тарихимиз ҳақида дадил фикр юритишдан ҳайиқмаган олимларимиз бўлишган. Улардан бири ҳақида Ўзбекистоннинг биринчи Президенти Ислоҳ Каримов 1998 йил ёзида бир гуруҳ тарихчи – олимлар билан бўлган учрашувда “Яхё Ғуломов довурак, кўркмас, ўз мустақил фикрига эга, керак бўлса, юкори лавозим эгасига ёқмайдиған тўғри гапни дадил айта оладиган олим эди” [1, 28-б], деб баҳо берган эдилар.

Дарҳақиқат, мустақил тузумнинг чекловларига қарамадан Я. Ғуломов ўзининг холис фикрларини дадил туриб айта олган эди. Жумладан Фарғонанин қадимги пойтахти Ахсикат харобалари ўрнида пахта экилган эди. Пахта монокультураси авж олган ўша пайтда экиб қўйилган пахталарни буздириб ташлаб, бу ажойиб ёдгорликни сақлаб қолади. Бу ҳам Яхё Ғуломовнинг жасоратидан далолатдир. Тарихимизнинг туб илдизлари археологик ёдгорликларда сақланиб ётганлигини чинакам

олим сифатида чуқур хис этган Я. Ғуломов ўша даврда ташкил қилинган Хоразм археологик – этнографик экспедицияси аъзоси сифатида иш олиб боради.

Академик Я. Ғуломовнинг Бухоро воҳасида олиб борган археологик тадқиқотлари ҳам юртимиз тарихи ҳақида муҳим маълумотларни очиб берди. Мохандарё номли қадимий дарё ўзани бўйлаб, Қизилқум бағрида илгари номаълум бўлган маданият ўчоқларини кашф этди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Мамлакатимиз тарихини ўрганишда кўпгина тарихчи олимлар қаторида Я. Ғуломовнинг ўрни бекиёсдир. Я. Ғуломовнинг Ўзбекистон тарихининг археология, этнография, нумизматика, моддий маданият тарихи ва бошқа соҳаларнинг ривожланишидаги хизматлари жуда каттадир. Шунинг учун Я. Ғуломов шахси ва унинг илмий фаолиятини ўрганишга эътибор бериб келинган. Бу мавзуга олимлардан А.Мухаммаджонов [2], А.Асқаров [3], Б.В. Лунин [4], Ў.Исломов [5] ва бошқалар ўз тадқиқотларида тўхталиб ўтган.

Шунингдек, Ҳ.Зиёев [6, 10-б], А.Абдуразоқов, Н.Юсупов, Б.Қосимовлар [7] ҳам ўз муносабатларини билдирганлар. Улар орасида А.Мухаммаджоновнинг “Яхё

Ғуломовни хотирлаб"[2] асари ҳамда Б.В.Лунининг био – библиографик рисоласини[3] алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин. Лекин академик Я.Ғуломовнинг тарих-археология фани тараққиётида тутган ўрни хусусида ханузгача алоҳида тадқиқот иши олиб борилмаган.

Тадқиқот методологияси. Мақолада Яхё Ғуломов фаолиятининг илмий – назарий асосларини Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг академик Яхё Ғуломов фаолиятига берган баҳоси ҳамда тарих фани олдида турган долзарб масалаларни ҳал қилишда ҳолисоналик, ҳаққонийлик, тарихийлик ва ҳужжатли равишда асосланганлик тамойиллари ҳақида билдирган фикр-мулоҳазаларига таянади. Шу жумладан ушбу мақолада академик Я. Ғуломов шахси, унинг Ўзбекистон тарихини ўрганишдаги ўрни ва илмий мероси ҳақидаги турли нашрлар таҳлил этилади ва цивилизация жараёнларини тадқиқ этишда олимнинг буюк хизматлари сифатида умумлаштирилади.

Таҳлил ва натижалар. Я. Ғуломов фаолиятини ўрганиш тарихимизнинг йирик билимдони ва довурак ҳимоячиси ҳақида маълумот берибгина қолмасдан, тарихимизнинг ҳали кўпчиликка маълум бўлмаган саҳифаларини очиб беради. Бундан ташқари диссертациямизнинг бош мақсади Я. Ғуломовнинг илмий назарий ва илмий ташкилий фаолияти орқали Республикамизда тарих ва археология фанлари тараққиёти масаласини очиб беришдир. Айни шу жиҳати билан мавзунинг долзарблиги ҳақида куйироқда яна тўхталмиз. Масаланинг долзарблиги яна шундаки, мустақиллик шарофати билан қайта тикланган шонли тарихимизни, тарих фанига хизмат қилган алломалар фаолиятини ва ибратли ҳаётини ўрганиш фуқароларда, айниқса, ёшларимизда ватанпарварлик, ғурур ва ифтихор туйғуларини тарбиялашга ёрдам беради. Шундан келиб чиқиб, биз республикамызда археология фанининг асосчиси, академик Я. Ғуломов фаолияти масаласини тадқиқот мавзуси сифатида танладик.

Бу йил таваллудига 113 йил тўлган олимнинг илмий мероси, республикада тарих фани ривождаги улкан ташкилий – илмий иштироки, ҳаётининг ва илмий ибратлари тарих фани тарихи нуқтаи назаридан етарли ёритилмаган. Хусусан, Ўзбекистонда тарих фанини бу соҳага улкан ҳисса қўшган олимлар персоналияси (шахснинг илмий фаолияти) орқали ўрганиш самаралидир. Чунки фан дарғалари ҳам ўзлари яшаб ўтган даврнинг талабларига муносабатлари, фан истиқболини кўра билганлари, объектив позициялари, ўз соҳаларининг ривожига ва келажагига қанчалик таъсир кўрсатганликлари билан ибратлидирлар. Модомики, бу ўринда Я. Ғуломов ҳақида гап борар экан, бу улуг инсон ва олим ўзи яшаган совет даврининг мафкуравий чекловлари, нотўғри уюштирилган хўжалик сиёсати кабилардан баланд тура билган эди. Бу билан Я. Ғуломов республика бўйлаб қадимий ёдгорликларга менсимас муносабатларни, беписандлик руҳини енга олди[8]. Халқимизнинг тарихий меросига давлат аҳамияти лозимлигини лоқайд, буйруқбоз раҳбарларга бир бора эслатиб қўйди. Шу билан бирга Я. Ғуломов ёдгорликларни сақлаш ҳақидаги қонуннинг бажарилиши учун қафолат мезони лозимлигини кўрсатди[9, 12.]. Шунингдек Я.Ғуломов биринчилардан бўлиб археологик топилмаларини кимёвий ва техник воситалар ёрдамида ўрганиш, аниқлашни тақлиф қилиб чиққан эди. Унинг бевосита ҳаракати билан археологиянинг муҳим тармоғи бўлган қадимий даврларга оид археология ва меъморий ёдгорликларни ҳамда қадимги санъат асарларини реставрация қилиш, асраш ишларида ҳам аниқ фанларнинг эришган энг илғор, замонавий ютуқлари қўлланила бошлади. Я.Ғуломов

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тарих ва археология институти қошида археологик топилмаларни реставрация қилиш, асраш ва кимё-технологик тадқиқот қилиш лабораториясини ташкил этиш тақлифи билан чиқади[10]. Мазкур бўлим ишлаб чиққан тадқиқотлар туфайли жаҳон маданияти шох асарларидан ҳисобланган Афросиёбдаги тасвирий санъат обидалари, Ерқўрғон, Куёвқўрғон, Фаёзтепа, Сополлитепадаги хайкаллар таъмир этилиб сақланиб қолинди. Бу масалалар ҳалигача фан тарихи нуқтаи назаридан ёритилмаган. Я. Ғуломов ҳақидаги адабиётларда бу маълумотлар биографик тусда баён этилган ҳолос [2, 3]. Бу мулоҳазалар Я. Ғуломов ҳаёти ва фаолиятини ўзбек тарих фани тарихи кесмасида ўрганишни долзарб вазифа қилиб қўяди.

Яхё Ғуломов ҳаёти ва фаолиятини тарих фани тараққиёти нуқтаи назаридан ўрганишнинг яна бир қирраси олимнинг шахсий архиви ҳужжатлари билан боғлиқ. Бу ҳужжатлар қисман Ўзбекистон Давлат Бош архивида[11,13,14], қолганлари эса олимнинг ҳонадониде сақланган. Булардан ташқари фаолиятининг ҳали ўрганилмаган қирраларини ЎзФА Президиуми ва институтларига [15] ҳамда бир қатор Олий ўқув юртларига тегишли архивлардан излаш, топиш ва изчил ўрганиш ҳам кечиктириб бўлмас вазифадир. Бу жиҳатдан Яхё Ғуломов фаолиятини ўрганиш натижасида,

1. Я. Ғуломовнинг тўлиқ илмий биографияси яратилишида кўшимча маълумотлар беради.
2. Я. Ғуломов фаолияти орқали Ўзбекистонда тарих ва археология фанларининг илмий назарий ва амалиёт асослари шаклланиши, тараққиёт динамикаси тадрижий ва таҳлилий асосда очиб берилади.
3. Я. Ғуломов археология мактаби фаолиятини илмий ўрганиш имконини беради.
5. Тарихий ёдгорликларни кўриқлаш масаласида Я. Ғуломовнинг жасоратини кўрсатиш орқали бу масаладаги муаммоларни ҳал қилиш чоралари бўйича тақлиф ва мулоҳазалар беради.

Хулоса ва тақлифлар. Академик Яхё Ғуломов ўз даврининг йирик алломаси сифатида тарих ва археология фанлари тараққиётига улкан ҳисса қўшган эди. Бу улкан назарий – илмий, ташкилий – илмий, мураббийлик фаолиятини ижтимоий – сиёсий ноқулай шароитларда самарали даражада олиб беришнинг ўзи ноёб бир ҳодиса сифатида назарий аҳамият касб этади. Қолаверса, Яхё Ғуломовнинг олимона хулосалари тарих фанида йирик назарий масалаларнинг тўғри ечимини белгилаб бергани кўрсатилиши лозим. Жумладан, Я. Ғуломовнинг суғорма дехқончилик маданияти тарихи билан боғлиқ илмий хулосалари ва тавсиялари Амударё этакларида миллионлаб гектар қадимий дехқончилик минтақасида қайта жон бағишлагани шунчаки ҳаётининг манзара эмас, илмий – назарий масала сифатида кўрсатиб берилиши ҳам муҳимдир.

Ишимизнинг яна бир назарий қиймати Я. Ғуломовнинг археологик ёдгорликларни аниқлашдаги улкан тажрибаси ва ақлий заковатини кўрсатиш ҳамдир. Масалан, қадимги Фарғонанинг йирик шахри Ахсиқатни ўрганиш пайтида Я.Ғуломов археологларга шахар қалъасини биринчи бўлиб ўрганиш лозимлигини уқтирди. Чунки шахар Сирдарёнинг ўнг қирғоғида жойлашган бўлиб, сув қалъанинг кўп жойини ювиб кетган эди [2, 10-б, 37-38 б]. Бу ибрат бугун ҳам археологларга йўлчи юлдуздек хизмат қилади. Яхё Ғуломов вафот этганига ҳам бир йилгит умри бўлиб қолди. Академикнинг шогирдлари ҳам умрининг кексалик фаслида яшамоқдалар. Уни таниган-билган замондошларим тақдири азал сабаб бирин-кетин ҳаётдан кўз юмишмоқда. Шунингдек, биз мақоламизда таъкидлаб ўтган ва бошқа мақолалари,

асарларини топиб, улар асосида академикнинг сайланма асарларини нашр этиш керак. Қолаверса, тарих фанидан илмий иш қилаётган бўлғуси олимлар Яхё Фуломовнинг илмий мероси, ҳаёт фаолияти, у ташкил этган экспедицияларнинг фан ривожига қўшган ҳиссаси каби мавзуларда тадқиқотлар бошласалар яхши бўларди.

Шу каби жасоратли умр соҳибининг ҳаёт йўли тўғрисида олдинга ҳужжатли, кейинчалик эса мохир драматург яратган сценарий асосида бадиий фильм ишламоқ, бунинг учун танлов ўтказиш жоиз. Бундан ташқари, домла номини Археология институтига, Тошкент шаҳридадаги кўчалардан бирига қўйилганини мамнуният билан таъкидлаган ҳолда, Яхё Фуломов номини юртимизнинг бошқа шаҳарларидаги кўча,

маҳалла, мактаб, университет, музейларга ҳам бериш керак менимча. Шу билан бирга республикамиз вилоятларида Яхё Фуломов номидаги тарихчиларнинг илмий семинари ўтказилаётганидан хурсанд ҳолда, у кишининг номи билан ижтимоий фанлар тадқиқотчилари, улар яратган асарлар учун Давлат мукофотини таъсис қилмоқ керак. Яна Яхё Фуломов илмий фаолиятини ўрганиш натижаларидан тарих ва археология фанлари бўйича мутахассис кадрлар тайёрлаш учун таълим тизимида кенг фойдаланиш, “Йирик археолог олимлар” туркумида махсус курслар ташкил қилиш, фан тарихи бўйича оммабоп асарлар ёзишда таянч материал сифатида ишлатиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. “Тарихий хотирасиз келажак йўк”. Т. “Шарқ”, 1998-йил 28-бет
2. Муҳаммаджонов А.Р. “Яхё Фуломовни хотирлаб” Т. “Шарқ”, 2000 й.
3. Аскарлов А. Ўзбек археологиясининг отаси. “Ўзбекистон овози” газетаси 1993-й 1-май; Аскарлов А. «Академик Я.Фуломовнинг ҳаёти ва фаолияти хақида». «Ўзбекистон тарихи» журнали 2008-йил № 2
4. Лунин.Б.В. “Список научных публикаций академика АН УзССР Я. Г. Гулямова.” Т. Фан–1968; “Яхья Гулямович Гулямов” Т. Фан – 1979;
5. Исломов Ў., Мирсоатова С. Ўзбекистон ибтидоий археологиясини ўрганишда академик Яхё Фуломовнинг роли. Тошкент “Фан” 2009 й
6. Зиёев Х. “Истиқлол-маънавият негизи” Т-1999 й 10 бет
7. Гулямов Я.Г.и развития исторических наук в Узбекистане. Тезиси дакладов научной конференции, посвященной 80 летию академика АН.УзССР Я.Г.Гулямова. Т. “Фан”–1988 ; Я.Фуломов таваллудининг 100 йиллигига бағишланган Республика илмий-амалий конференцияси тўплами. Тошкент 2008.
8. Jahja “Tegajag‘lik” Qizil O‘zbekiston” gazetasi 1934-yil 30-iyul №174
9. Jahja G‘ulam. “O‘zbekistonda moddiy madaniyat asarlarini saqlash va o‘rganish yo‘lida” Toshkent. O‘zkomstaris nashri, 1934-yil 29 bet
10. Абдуразақов А.. Академик Я.Ф.Фуломов ва Ўзбекистон археологиясига табиий фанлар усуллари жорий этиш самаралари. Я.Фуломов таваллудининг 100 йиллигига бағишланган Республика илмий-амалий конференцияси тўплами. Тошкент 2008.
11. Ўз РМДА Я. Фуломовнинг шахсий фонди рўйхат 2296, опис 1, жилд 99.
12. Фуломов Я. Қадимги маданиятимиз изларидан. Т. 1960 й, Фанлар академияси нашриёти, 35-бет
13. Ўз РМДА Я. Фуломовнинг шахсий фонди рўйхат 837, опис 32, жилд 4117.
14. Ўз РМДА Я. Фуломовнинг шахсий фонди рўйхат 2883, опис 52, жилд 44.
15. Ўзбекистон ФА Асосий кутубхонаси Фонд 1, Р-2-л, дело-62. Личное дело Я.Г.Гулямова.

УДК: 02 (09) (095)

Жасурбек КАРИМЖОНОВ,
Ўзбекистон Миллий университети
Ўзбекистон тарихи кафедраси ўқитувчиси
E-mail: jasurbek_91@bk.ru

ЎзМУ доценти, т.ф.д. Ерметов А.А. тақризи асосида

LEGAL BASIS THE OF STATE AWARDS IN UZBEKISTAN

Abstract

The state awards of the independent Republic of Uzbekistan include the title of "Hero of Uzbekistan", honorary titles of the Republic of Uzbekistan, orders of the Republic of Uzbekistan, medals of the Republic of Uzbekistan and Certificates of Honor of the Republic of Uzbekistan. This article provides information on the legal basis of state awards, the procedure for awarding citizens, some benefits provided to the winners.

Key words: law, state award, honorary title, order, medal, certificate of honor, award, legal basis.

ПРАВОВАЯ ОСНОВА ВВЕДЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ НАГРАД В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

Государственные награды независимой Республики Узбекистан включают звание «Герой Узбекистана», почетные звания Республики Узбекистан, ордена Республики Узбекистан, медали Республики Узбекистан и Почетные грамоты Республики Узбекистан. В данной статье представлена информация о правовых основах выдачи государственных наград, порядке награждения граждан, некоторых льготах, предоставляемых победителям.

Ключевые слова: закон, государственная награда, почетное звание, орден, медаль, почетная грамота, награда, правовое основание.

ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ МУКОФОТЛАРИ ЖОРИЙ ЭТИЛИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг давлат мукофотлари «Ўзбекистон Қаҳрамони» унвони, Ўзбекистон Республикасининг фахрий унвонлари, Ўзбекистон Республикасининг орденлари, Ўзбекистон Республикасининг медаллари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Фахрий ёрлиғларидан иборат. Ушбу мақолада давлат мукофотларининг ҳуқуқий асоси, фуқароларни тақдирлаш тартиби, тақдирланганларга бериладиган айрим имтиёзлар ҳусусида маълумотлар ёритилган.

Калит сўзлар: қонун, давлат мукофоти, фахрий унвон, орден, медал, фахрий ёрлиғ, тақдирлаш, ҳуқуқий асос.

Қириш. Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришганидан сўнг барча соҳаларда туб ислохотлар амалга оширила бошланди ва бунда халқимизнинг қолаверса ислохотлар ташаббускорларининг ўрни бекиёсдир. Мана шундай ташаббускор инсонларни маънан ва моддий жиҳатдан қўллаб қувватлаш зарурати туфайли давлат мукофотларини таъсис этиш, унинг ҳуқуқий асосларини шакллантириш жараёнлари бошланди. Дастлабки ҳуқуқий асос сифатида бош қомусимиз ҳисобланган Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини алоҳида таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ. Хусусан, Конституциянинг **78-моддасида** “Давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш” масаласи, **93-моддасида** эса Ўзбекистон Республикасининг Президенти: “Ўзбекистон Республикасининг орденлари, медаллари ва ёрлиғи билан мукофотлайди, Ўзбекистон Республикасининг малакавий ва фахрий унвонларини беради” - деб белгилаб қўйилган [1].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. 1995 йил 22 декабрда «Давлат мукофотлари тўғрисида»ги 176-сонли қонун қабул қилинди. Мазкур қонун асосида давлат мукофотлари тизими учун муҳим норматив-ҳуқуқий асос яратилди. 2018 йил 11 апрелда «Давлат мукофотлари тўғрисида»ги қонунга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида ЎРҚ-473-сонли қонун қабул қилинди. Ушбу қонун давлат мукофотлари соҳасидаги ишларни янада такомиллаштиришга замин яратди. Давлат мукофотлари «Ўзбекистон Қаҳрамони» унвони; Ўзбекистон

Республикасининг фахрий унвонлари; Ўзбекистон Республикасининг орденлари; Ўзбекистон Республикасининг медаллари; Ўзбекистон Республикасининг Фахрий ёрлиғларидан иборат.

Таъкидот методологияси. Давлат мукофотлари фуқароларни уларнинг мамлакат мустақиллигини мустаҳкамлашга, тинчлик ва барқарорликни сақлашга, мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий, илмий, интеллектуал, маънавий салоҳиятини ҳамда муҳофаза қудратини оширишга қўшган ҳиссаси, давлат ва халқ олдидаги фаолиятнинг ижтимоий, хайрия, гуманитар соҳаларидаги ҳамда бошқа соҳалардаги хизматлари учун рағбатлантиришнинг олий шаклидир. [2].

Таҳлил ва натижалар. Мамлакатимизнинг энг олий мукофоти Ўзбекистон Қаҳрамони унвони бўлиб, 1994 йил 5 майда 1038-ХП-сонли қонун қабул қилинди ҳамда низоми тасдиқланди. «Ўзбекистон Қаҳрамони» унвони Ўзбекистон Республикасининг фуқароларига давлат ва халқ олдидаги қаҳрамонона жасорат кўрсатиш билан боғлиқ хизматлари учун берилди [3].

Ушбу соҳадаги ислохотлар жараёнида 1996 йил 26 апрелда «Ўзбекистон Республикасининг фахрий унвонларини таъсис этиш тўғрисида»ги 226-сон қонун қабул қилинди. Ўзбекистон Республикасининг фахрий унвонлари фуқароларни меҳнатдаги хизматлари, давлат, ижтимоий ва ижодий фаолиятларини рағбатлантириш мақсадида таъсис этилган бўлиб, «Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби», «Ўзбекистон Республикаси

фан арбоби», «Ўзбекистон ифтихори», «Ўзбекистон Республикаси халқ артисти», «Ўзбекистон Республикаси халқ ёзувчиси» ва бошқалардан иборат. Ушбу унвон соҳибларига кўкрак нишон ва унга доир гувоҳнома топширилади[4].

1994 йил 5 майда Ўзбекистон Республикаси «Мустақиллик» ордени тўғрисидаги 1040-ХП-сон қонун қабул қилинди. «Мустақиллик» ордени билан Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари мустақил ҳуқуқий давлат барпо этиш ва мустақамлаш, тинчлик ва тараққиётни таъминлашга қўшган ҳиссалари учун мукофотландилар. Орден билан мукофотланган шахслар базавий ҳисоблаш миқдорининг етмиш беш карраси миқдорида бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар[5].

1996 йил 26 апрелда Ўзбекистон Республикаси «Амир Темури» ордени тўғрисида 225-И-сон қонун қабул қилинди. «Амир Темури» ордени билан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари давлатчиликни, меъморчиликни, илм-фан, адабиёт ва санъатни, шу жумладан ҳарбий маҳоратни ривожлантиришга қўшган ҳиссалари муносабати билан мукофотландилар. Орден билан мукофотланган шахслар базавий ҳисоблаш миқдорининг етмиш карраси миқдорида бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар[6].

2000 йил 30 августда Ўзбекистон Республикаси «Жалолиддин Мангуберди» ордени тўғрисида 110-П-сон қонун қабул қилинди. Орден билан мамлакат мустақиллиги, Ватан сарҳадларини асрашда қаҳрамонлик ва жасорат намуналарини кўрсатган, давлатимизнинг муҳофаза қудратини мустақамлашга улкан ҳисса қўшган қўмондонлик таркибига кирувчи ҳарбий хизматчилар мукофотландилар ҳамда олий ҳарбий мукофоти ҳисобланади. Орден билан мукофотланган шахслар базавий ҳисоблаш миқдорининг олтиш беш карраси миқдорида бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар [7].

1996 йил 29 августда Ўзбекистон Республикаси «Буюк хизматлари учун» ордени тўғрисида 254-И-сон қонун қабул қилинди. Орден билан фан ва техникани, иқтисодиёт ва маданиятни ривожлантиришдаги катта хизматлари, Ўзбекистоннинг халқаро обрўсини оширишга қаратилган ички ва ташқи сиёсатни амалга ошириш ишига сезиларли ҳисса қўшганлар тақдирландилар. Орден билан мукофотланган шахслар базавий ҳисоблаш миқдорининг олтиш карраси миқдорида бир марта бериладиган пул мукофоти ёки шу суммага тенг эсдалик совғасини оладилар[8].

1998 йил 28 августда Ўзбекистон Республикаси «Эл-юрт хурмати» ордени тўғрисида 664-И-сон қонун қабул қилинди. Ушбу орден билан мамлакат мустақиллигини, унинг иқтисодий қудратини мустақамлашга, маданиятни юксалтиришга ҳисса қўшган, ўз меҳнати, меҳнатсеварлиги ва ватанпарварлиги билан жамоатчиликнинг иззат-ҳурматига сазовор бўлган фуқаролар мукофотландилар. Орден билан мукофотланган шахслар базавий ҳисоблаш миқдорининг эллик карраси миқдорида бир йўла пул мукофотини оладилар[9].

2003 йил 29 августда Ўзбекистон Республикаси «Фидокорона хизматлари учун» ордени тўғрисида 526-П-сон қонун қабул қилинди. «Фидокорона хизматлари учун» ордени билан мамлакатнинг иқтисодий ва маданий юксалишига, муҳофаза қудратини кучайтириш, жамиятда тинчлик миллатларaro ҳамжиҳатликни мустақамлашга, халқ фаровонлигини оширишга катта ҳисса қўшган, ўзининг истеъдоди, билим ва тажрибасини Ватанимиз равнақига бахш этиб, фидоийлик намунасини кўрсатиб келаётган фуқаролар ва ҳарбий хизматчилар мукофотланади. Орден билан мукофотланган шахслар базавий

ҳисоблаш миқдорининг қирқ беш карраси миқдорида бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар[10].

1995 йил 30 августда Ўзбекистон Республикаси «Меҳнат шухрати» ордени тўғрисида 115-И-сон қонун қабул қилинди. «Меҳнат шухрати» ордени билан Ўзбекистонда иқтисодиёт ва маданият юксалишига, халқ фаровонлиги ошишига, тинчлик ва барқарорлик сақланишига хизмат қиладиган фуқаролар мукофотландилар. Орден билан мукофотланган шахслар базавий ҳисоблаш миқдорининг қирқ карраси миқдорида бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар[11].

1993 йил 7 майда Ўзбекистон Республикаси «Соғлом авлод учун» ордени тўғрисида 873-ХП-сон қонун қабул қилинди. «Соғлом авлод учун» ордени билан оналик ва болаликни муҳофаза қилишдаги, соғлом авлодни камол топтириш учун энг яхши моддий шароит ва ахлоқий муҳитни таъминлашдаги алоҳида хизматлари учун мукофотландилар. Орден икки даражадан иборат бўлади: I ва II даражали. I даражали орден билан мукофотланган шахслар базавий ҳисоблаш миқдорининг қирқ карраси, II даражали орден билан мукофотланган шахслар йигирма беш карраси миқдорида бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар[12].

1995 йил 30 августда Ўзбекистон Республикаси «Шон-шараф» ордени тўғрисида 116-И-сон қонун қабул қилинди. Ушбу орден билан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари Ватанни ҳимоя қилишда кўрсатган мардлик, муҳофаза қудратини ва миллий хавфсизликни мустақамлаш, қуролли кучларнинг жанговар тайёргарлигини ошириш ва ҳуқуқ-тартиботни таъминлаш ишидаги хизматлари учун мукофотландилар. Орден икки даражадан иборат бўлади: I ва II даражали. II даражали орден билан мукофотланган шахслар базавий ҳисоблаш миқдорининг йигирма карраси, I даражали орден билан мукофотланган шахслар қирқ карраси миқдорида бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар[13].

1994 йил 5 майда Ўзбекистон Республикаси «Дўстлик» ордени тўғрисида 1042-ХП-сон қонун қабул қилинди. «Дўстлик» ордени билан мамлакатимиздаги миллат ва элатлар ўртасида дўстлик, тотувликни мустақамлашда, ўзаро ҳамкорлигини ривожлантирган фуқаролар мукофотландилар. Орден билан мукофотланган шахслар базавий ҳисоблаш миқдорининг ўттиз карраси миқдорида бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар[14].

2012 йил 11 сентябрда Ўзбекистон Республикаси «Мардлик» ордени тўғрисида ЎРҚ-332-сон қонун қабул қилинди. Ушбу орден билан ўзини Ватанни ҳимоя қилишда мардлик ҳамда жасорат кўрсатган Ўзбекистон Республикаси ҳарбий хизматчилари ва бошқа фуқаролари мукофотланади. Орден билан мукофотланган шахслар базавий ҳисоблаш миқдорининг ўн беш баравари миқдорида бир йўла бериладиган пул мукофоти оладилар[15].

1994 йил 5 майда Ўзбекистон Республикаси «Жасорат» медали тўғрисида 1044-ХП-сон қонун қабул қилинди. Ушбу медал билан Ўзбекистон Республикаси ҳарбий хизматчилари, Давлат хавфсизлик хизмати, Миллий гвардиясининг ва ички ишлар органларининг ходимлари мукофотландилар. Табиий офат, ёнғин ва бошқа фавқулодда ҳолатлар вақтида одамлар ҳаётини, давлат ва жамоат мулкни сақлаб қолишдаги жасоратлари учун мукофотланишлари мумкин. Медал билан мукофотланган шахслар базавий ҳисоблаш миқдорининг ўн карраси миқдорида бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар[16].

2007 йил 6 июлда Ўзбекистон Республикаси «Содиқ хизматлари учун» медали тўғрисида ЎРҚ-98-сон

конун қабул қилинди. Медал билан ҳарбий бурчиға содиқ Қуролли Кучларнинг жанговар шайлигини ошириш ва ҳуқуқ-тартиботни таъминлашдаги хизматлари учун мукофотланадилар. Медал билан мукофотланган шахслар базавий ҳисоблаш миқдорининг ўн баравари миқдорида бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар[17].

2017 йил 28 декабрда Ўзбекистон Республикаси «Келажак бунёдкори» медали тўғрисида ЎРҚ-451-сон қонун қабул қилинди. Медал билан тенгдошларига ўрناк бўлаётган, 14 ёшга тўлган ва 30 ёшдан ошмаган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари мукофотланади. Медал билан мукофотланган шахслар базавий ҳисоблаш миқдорининг ўн баравари миқдорида бир йўла тўланадиган пул мукофоти олади[18].

1994 йил 5 майда Ўзбекистон Республикаси «Шухрат» медали тўғрисида 1046-ХП-сон қонун қабул қилинди. Медал билан республика иктисодиёти, фани ва маданиятини ривожлантириш, ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда ўзининг ҳалол меҳнати билан катта ютуқларга эришган шахслар мукофотланадилар. Медал билан мукофотланган шахслар базавий ҳисоблаш миқдорининг беш қарраси миқдорида бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар[19].

2009 йил 17 декабрда Ўзбекистон Республикасининг Фахрий ёрлиғи тўғрисидаги ЎРҚ-235-сон қонун қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси фуқаролари меҳнат ва жанговар хизматлари, самарали давлат, ижтимоий ва ижодий фаолиятлари учун мукофотланади. Фахрий ёрлиғ билан мукофотланган шахслар базавий ҳисоблаш миқдорининг беш баравари миқдорида бир марта бериладиган пул мукофоти ёки шу қийматдаги эсдалик совғаси оладилар[20].

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, фуқароларни давлат ва халқ олдидаги хизматларини муносиб тақдирлаш масаласида: 1) давлат мукофотлари тизими шаклланди ва унинг ҳуқуқий асослари яратилди; 2) фуқароларимизда дахлдорлик ҳамда ватанпарварлик туйғуларини шаклланишида давлат мукофотларининг аҳамияти ортмоқда; 3) давлат мукофотлари билан тақдирланган фуқаролар қонунларда белгилаб қўйилган имтиёз ва рағбатлардан ҳам фойдаланишмоқда. Зеро Янги Ўзбекистон деб аталаётган ҳозирги кунда олий мукофотлар орқали давлатимиз томонидан жамиятимизнинг фидойи, жонқуяр фуқароларига эътибор қаратилмоқда десак муболаға бўлмайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.
2. 2018 йил 11 апрель “Давлат мукофотлари тўғрисида”ги Қонунга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида қонун. // Халқ сўзи. 2018 йил 12 апрель. №72
3. 1994 йил 5 май «Ўзбекистон Қахрамони» унвони ҳамда олий нишон -«Олтин Юлдуз» медалини таъсис этиш тўғрисида қонун. <https://lex.uz>.
4. 1996 йил 26 апрель «Ўзбекистон Республикасининг фахрий унвонларини таъсис этиш тўғрисида»ги қонун. <https://lex.uz>.
5. 1994 йил 5 май Ўзбекистон Республикаси «Мустақиллик» ордени тўғрисида қонун. <https://lex.uz>.
6. 1996 йил 26 апрель Ўзбекистон Республикаси «Амир Темур» ордени тўғрисида қонун. <https://lex.uz>.
7. 2000 йил 30 август Ўзбекистон Республикаси «Жалолиддин Мангуберди» ордени тўғрисида қонун. <https://lex.uz>.
8. 1996 йил 29 август Ўзбекистон Республикаси «Буюк хизматлари учун» ордени тўғрисида қонун. <https://lex.uz>.
9. 1998 йил 28 август Ўзбекистон Республикаси «Эл-юрт хурмати» ордени тўғрисида қонун. <https://lex.uz>.
10. 2003 йил 29 август Ўзбекистон Республикаси «Фидокорона хизматлари учун» ордени тўғрисида қонун. <https://lex.uz>.
11. 1995 йил 30 август Ўзбекистон Республикаси «Меҳнат шухрати» ордени тўғрисида қонун. <https://lex.uz>.
12. 1993 йил 7 май Ўзбекистон Республикаси «Соғлом авлод учун» ордени тўғрисида қонун. <https://lex.uz>.
13. 1995 йил 30 август Ўзбекистон Республикаси «Шон-шараф» ордени тўғрисида қонун <https://lex.uz>.
14. 1994 йил 5 май Ўзбекистон Республикаси «Дўстлик» ордени тўғрисида қонун <https://lex.uz>.
15. 2012 йил 11 сентябрь Ўзбекистон Республикаси «Мардлик» ордени тўғрисида қонун. // Халқ сўзи. 2012 йил 12 сентябрь. №179
16. 1994 йил 5 май Ўзбекистон Республикаси «Жасорат» медали тўғрисида қонун. <https://lex.uz>.
17. 2007 йил 6 июль Ўзбекистон Республикаси «Содиқ хизматлари учун» медали тўғрисида қонун. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 йил, №27-28, 279-модда
18. 2017 йил 28 декабрь Ўзбекистон Республикаси «Келажак бунёдкори» медали тўғрисида қонун. // Халқ сўзи. 2017 йил 29 декабрь. №263
19. 1994 йил 5 май Ўзбекистон Республикаси «Шухрат» медали тўғрисида қонун. <https://lex.uz>.
20. 2009 йил 17 декабр Ўзбекистон Республикасининг Фахрий ёрлиғи тўғрисидаги қонун. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 йил, №50-51, 534-модда.

УДК: 930:394

Бобир ОДИЛОВ,
ТДШУ катта ўқитувчиси, PhD
E-mail: Odilov1984@bk.ru,

ТДШУ доценти, PhD А.Мадраимов тақризи асосида

ANALYSIS OF TRADITIONAL ECONOMIC RESEARCH 20-30 YEARS OF THE XX CENTURY

Abstract

In the 20-30s of the XX century, the study of economic issues of Uzbekistan and the peoples of Central Asia in general became of scientific and practical importance and began to serve the introduction of reforms in the agrarian and economic activities of the Soviet government. The research has been widely used to involve ethnographers as well as experts in various fields, to change the relationship of social property in public life and to promote the policy of collectivization in agriculture. The researchers stressed the need to study the long-established traditions of the Uzbek people in the field of hashar, collective farming, which covered all the most populous regions of Uzbekistan. It should be noted that the traditional forms of economy (especially "paykal"), which are based on private property relations, were in fact interpreted in accordance with the formation of common (public, state) property. In this paper, research that reflects the traditions of collective farming on the ground is structured and compared.

Key words: farm, land, wheat, water, community, sharecropping, irrigation, ethnography, agriculture, farming, reform, irrigated land, traditional, cotton.

АНАЛИЗ ТРАДИЦИОННОГО ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ 20-30 ГОДУ XX ВЕКА

Аннотация

В 1920-1930-е гг. Изучение экономической природы народов Узбекистана и Средней Азии в целом приобрело научное и практическое значение и стало служить проведению реформ в аграрно-хозяйственной деятельности Советской власти. Исследование широко использовалось для вовлечения этнографов в различные области, для изменения отношений социальной собственности в общественной жизни и для продвижения политики коллективизации в сельском хозяйстве. Исследователи подчеркнули необходимость изучения давно сложившихся традиций узбекского народа в области хашара, коллективного ведения хозяйства, охватившего все наиболее густонаселенные районы Узбекистана. Следует отметить, что традиционные формы хозяйства (особенно «пайкал»), основанные на отношениях частной собственности, фактически трактовались в соответствии с формированием общей (общественной, государственной) собственности. В данной статье структурированы и сопоставлены исследования, отражающие традиции коллективного земледелия.

Ключевые слова: ферма, земля, пшеница, вода, сообщество, издольство, орошение, этнография, сельское хозяйство, земледелие, реформа, орошаемые земли, традиционные, хлопок.

XX АСРНИНГ 20-30 ЙИЛЛАРИДА БАЖАРИЛГАН АНЪАНАВИЙ ХЎЖАЛИККА ОИД ТАДҚИҚОТЛАР ТАҲЛИЛИ

Аннотация

XX асрнинг 20-30 йилларида Ўзбекистон ва умуман, Марказий Осиё халқлари хўжалик хусусияти масалаларининг тадқиқ этилиши илмий ва амалий аҳамият касб этиб, совет ҳукуматининг аграр ва хўжалик юритиш фаолиятига оид ислохотларини жорий этишга хизмат қила бошлади. Тадқиқотларни олиб боришга турли соҳа мутахассислари қаторида этнографларнинг ҳам жалб этилиши, жамият ҳаётида ижтимоий мулкчилик муносабатларини ўзгартириш ва кишлок хўжалигида жамоалаштириш сиёсатини аҳолига тарғиб этилишида кенг фойдаланилди. Тадқиқотчилар ўзбек халқининг азалдан шакланган ва ривожлантириб келаётган хашар, ерга жамоавий ишлов бериш анъаналарини ўрганишга ургу бердиларки, ушбу жараёнлар Ўзбекистон минтақасини барча кўп сонли аҳоли истиқомат қилувчи ҳудудларини қамраб олди. Айтиш жоизки, негизида хусусий мулкчилик муносабатларини акс эттирган анъанавий хўжалик шакллари (хусусан «пайкал») аслида умумий (жамоа, давлат) мулкнинг шакллантиришга мослаштириб талқин этилди. Ушбу мақолада, ерга жамоавий ишлов бериш анъаналарини ўзида акс эттирган тадқиқотлар тизимлаштирилган ва қиёсий таҳлил этилган.

Калит сўзлар: хўжалик, ер, бугдой, сув, жамоа, пайкал, суғориш, этнография, кишлок, деҳқончилик, ислохот, суғорма ер, анъанавий, пахта.

Кириш. Жаҳоннинг илғор мамлакатлари тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, илмий тадқиқотчилар томонидан эришилган натижалар ишлаб чиқариш жараёнида қўлланилиши аксарият ҳолатларда самара берган. Ёки аксинча, илмий тадқиқотлар самара берувчи мақсадли тадқиқотларга йўналтирилган. Халқимизнинг турли тарихий давларида эришган илғор тажрибалари, хусусан, кишлок хўжалиги соҳасида қўлга киритган натижалари ва уларнинг ривожланиш омиллари, инқирозли даври ва унинг сабабларини тадқиқ этиш масаласи ҳам долзарб ҳисобланиб,

совет иттифоқи даври тадқиқотчилари эътиборини тортган ва ушбу муаммо қатор тадқиқотларда акс эттирилган.

XX асрнинг 20-йилларидан ўзбекларнинг анъанавий хўжалик ҳаётида туб ўзгаришлар юз бера бошлаган. Мазкур жараёнлар советларнинг жамият ҳаётида ижтимоий мулкчилик муносабатларини мажбуран ўрнаттириш сиёсати ва кишлок хўжалиги соҳасидаги ислохотлари билан боғлиқ кечганлиги бугунги кунда барчага аён. Статистик маълумотларда қайд этилишича, айнан 1924-1925 йилларда меҳнат қилишга лаёқатли бўлган

аҳолининг 85 фоизи ўлка кишлок хўжалигида банд эди ва аграр секторнинг салмоғи бутун ялпи маҳсулотнинг қарийб 80 фоизини ташкил этди[1]. Бу ҳақида, Туркистон ўлкаси иқтисодий ҳаётига бағишланган А. Демидовнинг тадқиқотида ҳам таъкидланадики, ўлкада кишлок хўжалиги барча тармоқларининг ривожланишида суғорма деҳқончилик муҳим аҳамиятга эга бўлган, XX аср бошларига қадар ишлов бериладиган майдоннинг асосий қисмини суғорма ерлар ташкил этган[2].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Мавзуга оид адабиётлар таҳлили тадқиқ этилаётган муаммо юзасидан муаллифнинг билим ва тасаввурларга эга эканини намоён этувчи қисм ҳисобланади. Адабиётлар таҳлили мавжуд интеллектуал ҳудуд доирасини баҳолаш ва шу асосда маълум харита яратишни англатади. Адабиётларнинг танқидий таҳлилидаги уринишлар мазкур мавзу доирасидаги билимларни кучайтиради ва тадқиқот саволларини янада ойдинлаштиришга ёрдам беради. Ўз мазмунига кўра ҳар қандай тадқиқот айна шу соҳада яратилган аввалги билимлар негизига қурилади. Адабиётлар бўйича таҳлил асосан соҳадаги энг янги журнал мақолалари ва бошқа турдаги маълумот манбалари асосида амалга ошади (мавзуга оид мақолаларни калит сўзлар ёрдамида www.scholar.google.com кидирув тизимидан топиш мумкин).

Тадқиқот методологияси. Мақолада адабиётлар таҳлили хронологик кетма кетликда амалга оширилган бўлиб, даврий маълумотлар қиёсий таҳлил этилган ва фикрлар микдорий кўрсаткичлар билан исботланган. Шунингдек XX асрнинг 20-30 йилларида амалга оширилган тадқиқотлар ўз даври ҳукумати сиёсати учун амалий характер касб этганлиги ва муаммони ёритишда фақат бирёқламалик акс эттирилганлиги очиқ берилган. Қолаверса, scopus, web of scinse ва бошқа индексларга эга нуфузли мақола ҳамда бошқа маълумотлар методларидан кенг фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. 1920-1930-йилларида олиб борилган аграр ислохотлар, кишлок хўжалигини жамоалаштириш индивидуал меҳнат фаолиятдан хўжаликни жамоавий асосда юриштишга ўтиш кишлокнинг ижтимоий таркибини ўзгартириб юборди[3]. Кишлоқ хўжалигида ер-сув ислохотлари ва жамоалаштириш билан боғлиқ пахта майдонларининг кенгайтирилиши анъанавий деҳқончиликнинг кескин ўзгаришига олиб келди.

Совет ҳукумати томонидан кишлок хўжалигида ўтказилган бу каби ислохотлар натижасида деҳқонларнинг ўз ерига, мулкига, етиштирган ҳосил ва даромадига эғалик ҳисси ҳамда ерга, ишлаб чиқариш воситаларига бўлган хусусий мулк дахлсизлиги бутунлай инкор этилди.

Ўрганилаётган даврда маҳаллий халқларнинг хўжалик фаолиятини амалдаги ислохотларга хизмат қилувчи жиҳатларига бағишланган бой этнографик материаллар акс этган қатор тадқиқотлар юзага кела бошлади. Бундай мавзулар орасида минтақа халқларининг деҳқончилик, суғориш, ер-сув муносабатлари, ерга жамоавий ишлов бериш анъаналари, ишлаб чиқариш қуроллари, жамоа хўжаликлари – колхозлар ташкил топиши муносабати билан улардаги ҳаёт ва фаолият ҳақидаги ишлар тадқиқот объекти бўлди. Ўтказилган ушбу тадқиқотлар кўлами Ўзбекистоннинг деярли барча ҳудудини камраб олиб, Фарғона водийси, Тошкент, Зарафшон, Хоразм, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳалари каби этнографик минтақалар шулар жумласидан.

Мазкур даврда ўзбек халқининг турмуш тарзи, маданияти ва анъаналарини ўрганиш учун муҳим бўлган бир қатор экспедициялар амалга оширилган бўлиб, хўжалик муносабатлари кенгрок ёритилган этнографик

тадқиқотлар муаммони ёритишда аҳамиятлидир. Жумладан, 1926 йилда махсус комиссия текширувлари асосида тўпланган, умумий очерк сифатида рус тилида нашр этиб борилган “Ўрта Осиёнинг замонавий кишлоғи” номли бир неча қисмдан иборат бўлган илмий-статистик тўпламларда кишлок хўжалиги, шахар ва кишлокнинг ижтимоий-иқтисодий тавсифи, хўжалик бюджетлари, хунармандчилик, савдо ва ижара, маъмурий жамият қурилиши ҳақида ўлканинг турли минтақалари мисолида батафсил маълумотлар келтирилган[4].

Ушбу тўпلامнинг 1926 йилда нашр этилган Фарғона водийси ва Тошкент воҳасига бағишланган қисмида деҳқончилик борасида қуйидаги маълумотлар берилган. Суғорма ерларда, одагда, *кузги* бугдой, суғорилмайдиган лалми ерларда эса *бахори* бугдой етиштирилган. Йирик, текис бошоқли *оқ бугдой*, кейин *қизил бугдой*, *қўнғир бугдой*, *қора бугдой* каби навлари суғорма ва лалми ерларда экилган. Тошкент воҳасида эса бугдойнинг *лайлак* ёки *туя тиш* деб номланган нави экилган. Тоғларда совуққа чидамли бўлган суғориб етиштирилаётган *хивит* номли бугдой нави етиштирилган. Шуни эътиборга олиш лозимки, маҳаллий бугдойнинг барча навларига маълум даражада *жавдар* қўшилган. XX аср бошларидан Тошкент ва Андижон уездларида бугдойнинг Россиядан келтирилган *кубанка* нави экилган.

Бу даврдаги минтақа халқларининг хўжалик ҳаётини ўрганишда П.П. Ивановнинг 1935 йилда нашр этилган мақоласи муҳим аҳамият касб этади[5]. Муаллифнинг маълумотига кўра, Ўрта Осиёда экинлар экиш вақтига қараб иккига: *кузги* экин (оқ), *бахорги* экин (кўк)га бўлинган. Кишлоқ хўжалиги экинларини *кузги* ва *бахорги-ёзги* турларга бўлиш бутун Ўрта Осиёга хос бўлган. Фарғона ва Тошкентда *куз* ойда бугдой ва арпа экилиб, “*кузги*” экинлар деб, *бахори-ёзги* экинлар эса “*бахори*”, “*кўк*” ёки “*қора экинлар*” деб аталган[6]. Хоразмда бугдой ва арпа *кузги* экин ҳисобланиб, *кўк* экинларга барча қолган донли экинлар кирган. Бухоро воҳасида оқ ва *кўк* экинларга фақат донли экинлар, Зарафшон, Қашқадарёда эса фақат сабзавот экинлари ва *кўкатлар* (сабзи, пиёз, шолғом ва бошқалар) кирган[7].

Албатта, мазкур тадқиқотлар Ўзбекистон халқлари хўжалик тарихини, этнографиясини ўрганишда катта аҳамият касб этишлиги билан бирга ўсимлик турлари ер эгалари томонидан ихтиёрий экилганлиги ва деҳқончилик самарадорлигида табиий географик жойлашув, иқлим шароит инобатга олинганлигини шунингдек, аҳоли истеъмол товарларининг турли-туман бўлганлигини кўрсатади.

Сунъий суғорма деҳқончилик ер ва сувдан жамоавий асосда фойдаланишни тақозо этиб, йирик ирригация тармоқларининг хашар йўли билан барпо этилиши, уни мавсумий тозалаш, ҳосилни йиғиб олишда кишлок жамоасининг ўрни катта бўлган. Шу сабабли совет иттифоқи йилларида Ўрта Осиё халқларининг ўзига хос хўжалик хусусиятларини, қадимдан давом этиб келаётган деҳқончилик, суғориш, чорвачилик ва хунармандчилик анъаналарини илмий асосда ўрганишга катта аҳамият берилди бошланди. Бу каби илмий тадқиқотлар ўзбек халқининг “социалистик қурилиш режаси” ни амалга ошириш билан боғлиқ равишда олиб борилган.

Совет ҳукумати ўлкада кишлок хўжалигини жамоалаштириш учун олиб борган ислохотларини амалга оширишда ўлка халқларининг ерга жамоавий асосда ишлов бериш анъаналарини ўрганишга мутахассис олимларни ҳам жалб қилган. Масалан, XX асрнинг 20-30-йилларида ўлкада ер-сув ислохоти, кишлок хўжалигини

коллективлаштириш сиёсати фаол олиб борилган даврда Д. Басов ва В. Полозов[8] лар томонидан Ўзбекистоннинг жанубий минтақаларида аҳолининг хўжалик фаолияти, суғориш анъаналари ва унинг ижтимоий қатламлари ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган.

Д. Басов ва В. Полозовнинг илмий изланишларида Ўзбекистоннинг жанубидаги кам сувли минтақаларда ер ва сувдан самарали фойдаланиш учун ҳозирги Сурхондарё вилоятининг Шеробод тумани, Қашқадарё вилоятининг Косон ва Қарши туманлари ҳудудларида XX аср бошларига қадар ердан жамоа бўлиб фойдаланиш анъанаси амал қилиб келганлиги таъкидланган. Бу, айниқса, пайкал тизимида ер-сувдан оқилона фойдаланиш, сувни тенг тақсимлаш, жамоавий ҳашар йўли билан қоризларни қозиш ва таъмирлаш ишларини бажаришда катта аҳамиятга эга бўлган. Узоқ асрлар давомида суғорма деҳқончилик маданияти тараққиётида асосий роль ўйнаган ер-сув қўшничилиги жамоаси Тошкент воҳасида *тўп*, Фарғонада *кетмон*, Зарафшон водийсида *қўш*, Хоразмда *жабди*, Қашқадарё ва Сурхондарё ҳавзаларида эса *пайкал* деб аталган. Анъанавий жамоавий деҳқончилик Ўзбекистоннинг тоғли, тоғолди ёки ярим дашт минтақалари (Шеробод ва Қарши воҳалари)да яхши сақланиб қолган эди. XX аср бошларида жамоа бўлиб ердан фойдаланиш анъаналари Туркистон ўлкаси, Хива хонлиги ва Бухоро амирлигида ўзига хос жиҳатларга эга бўлган. Ўзбекистон, умуман Ўрта Осиё ҳудудларида суғорма деҳқончилигининг ўзига хос шакллари, яъни ер-сув қўшничилиги жамоалари кенг ривожланган[8].

Ердан жамоавий фойдаланиш анъаналари Тошкент, Фарғона воҳаларида локал жамоавий характерга эга бўлган бўлса, Қарши, Сурхон ва Хоразм воҳаларида уруғ-жамоавий характерга эгаллиги билан алоҳида ажралиб турган. Д. Басовнинг фикрича, ҳайдаладиган ердан жамоавий қайта тақсимлаш асосида фойдаланиш узоқ давр мобайнида асосан кейинчалик ўтrockлашган ҳамда қисман уруғларга бўлинишини сақлаб қолган аҳоли қатламлари ўртасида сақланиб қолган эди. Шеробод воҳасида ердан фойдаланишнинг жамоавий – пайкал ва хусусий деҳқончилик – ҳаят (анъанавий томорқа хўжалигининг бир шакли) формаси мавжуд эди. Аммо, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг товарлилик даражаси ошиши билан жамоа бўлиб ердан фойдаланишдан хусусий деҳқончиликка ўтиш бошланди. Д. Басов ердан фойдаланишнинг тарихий тараққиётини кузатиш орқали пайкаллар ерга эгаллигининг қадимги шакли – *ҳаят*дан ташкил бўлганлигини қайд этади. У ўз фикрини давом эттириб, “ердан фойдаланишнинг *пайкал* тизими ўз навбатида кейинги даврларда ўзгариб, яна *ҳаят* шаклига ўта бошлади. Аммо аксинча эмас”, – деб таъкидлаган эди[8]. Албатта, муаллифнинг бу фикрлари ўринлидир. Чунки, XIX аср охири – XX аср бошларига келиб аҳоли сони ва ундан келиб чиқиб, суғорма ерларда аҳоли зичлигининг ортиши, деҳқончилик маҳсулотларига бўлган талабларнинг ошиши ва бир қисм чорвадор этник гуруҳларнинг деҳқончилик билан шуғулланиб, уларда ўтrockлашув жараёнининг кучайиши каби омиллар ердан фойдаланиш шакллари таъсир ўткази бошлаган эди. Бу эса уруғчиликка асосланган жамоавий–пайкал тизими асосларини емира бошлади. Натижада уруғчилик элементларининг аҳамияти камайиб, ассимиляция ва хўжалик-маданий жиҳатдан яқинлашув жараёни кучая бошлаган эди[9]. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш керакки, совет ҳукумати жамоа бўлиб ердан фойдаланиш анъаналарини, жамоавий ҳаёт билан боғлиқ урф-одат ва маросимларни ўрганишни, тарғиб қилишни маъқуллаган. Жумладан, пайкал, қўш, жабди каби ер-сув қўшничилиги жамоалари фаолияти каби анъаналар советларнинг жамоалаштириш

сиёсатига мос деб қаралганлиги сабабли дастлабки паллада улар қўллаб-қувватланган.

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигига оид мақолалар тўпламларини ҳам 1920–1930 йиллар тарихий-этнографик адабиётлари жумласига киритиш мумкин. Уларда қишлоқ аҳолисининг ҳаёти ва турмуши, машғулоти ўз ифодасини тогган[10]. Ўлкада пахтачилик ва пахта саноатининг ривожланиши масалаларига бағишланган қатор асарларда ҳам ўзбекларнинг хўжалик хусусиятлари ёритиб берилган. Масалан, А. Новиков, В. Юфев-нинг асарлари[11] да ўлкада пахтачиликнинг ҳолати, истиқболлари, пахта майдонларининг ўлчамлари билан биргаликда деҳқончилик анъаналари ҳақида муҳим этнографик материаллари ҳам берилган. Масалан, В. Юфев Фарғона водийсида пахта майдонлари ҳамда пахтакор аҳолисининг таъминоти масалаларига тўхталиб ўтган[11]. Н. Вавилов[12], С. Кондрашев[13] каби муаллифларнинг асарларида эса ўлкада пахтачиликнинг ривожланиши, ўсимликларга агротехник ишлов бериш, суғорма деҳқончилик ва деҳқонларнинг ҳаётига доир материаллар баён қилинган.

Жумладан, Н. Вавилов Хоразм воҳасининг экин майдонлари ва экин таркибини ёритиб, уларни деҳқончилик районлари акс эттирилган рангли хариталар орқали баён қилган[12]. Китобда 1926–1927 йиллар давомида етиштирилган маҳсулот турлари ва экин майдонлари акс эттирилган. Шунингдек, деҳқончилик техникаси хусусиятлари Хива воҳасининг ирригацияси, “чигир” суғориш техникаси, ариқ ва каналларни тозалаш ишлари ҳақида қўллаб-этнографик материаллар баён қилинган. Асарда деҳқончилик ўсимлиги ҳисобланган жўхори тўғрисидаги маълумотлар алоҳида қайд этилган ҳамда буғдой, жавдар, тарик, шоли, арпа, дуккакли ўсимликлар, мойли ўсимликлар, зиғир, пахта, қаноп ва бошқа полиз экинлари тўғрисида маълумотлар келтирилган. Лекин, кейинчалик ушбу деҳқончилик маҳсулотлари пахта етиштиришни кенгайтирилиши оқибатида кескин қисқариб ер унумдорлигини пасайишига ва аҳолини озик-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжи қондирилишини чекланишига сабаб бўлган. С. Кондрашевнинг асарида Россиянинг Европа қисми жанубий ва жануби-шарқий губерниялари ҳамда уларга нисбатан қуруқ иқлимга эга бўлган Кавказorti ва Туркистон ўлкасидаги суғорма хўжаликларида сувдан рационал фойдаланиш, далада сув таъминотини яхшилаш ҳамда суғорма деҳқончилик хусусиятлари ҳақида қиёсий маълумотлар келтирилган[13]. Муаллифнинг 1931 йилда нашр этилган Хоразм воҳасидаги суғорма деҳқончилик анъаналари ҳақидаги этнографик материалларга бой бўлган асари олти бобдан иборат. Асарнинг муқаддимаси бўлган биринчи бобида муаллиф китобда келтирилган материалларга шарҳ бериб, аслида бу тадқиқотга унинг ўзи бошчилигида 1914 ва 1915–1916 йилларда Қуйи Амударё воҳасида олиб борилган экспедиция материаллари (нашр этилмаган) асос бўлганлиги ва улар кейинчалик янги материаллар билан тўлдирилиб, нашр этилганлигини таъкидлайди[13].

Китобда материалларни беришнинг ўзига хос усули ишлаб чиқилган. Хўжаликнинг муайян ер майдонида сув сарфи ва ҳосилдорлик даражасини ҳисоблаш йўли билан деҳқончиликнинг интенсивлиги масалаларига эътибор қаратилган. Масалан, асарнинг иккинчи бобида хўжаликлар рўйхати ва уларнинг ер майдони, ўсимликлар таркибида сув билан таъминланганлик даражасининг таъсири ва, умуман Хива хонлигидаги ҳосилдорлик даражаси унинг бошқа минтақалари билан қиёсий таҳлил қилинган.

Асарнинг учинчи бобида хўжаликларнинг топографик режалари баён қилинган. Унда экиладиган

майдонларнинг чегаралари, экин майдонларининг фоизи, суғориладиган ерлар ва экин майдонларининг коэффициенти, суғориш тармоқларининг зичлиги, суғориладиган майдонларнинг формаси, энг муҳими, чиғирлар ва уларнинг тузилиши ҳамда турлари ҳақида муҳим этнографик маълумотлар баён қилинган. Ушбу маълумотлар, албатта, янги суғориш иншоотларини барпо этилиши, сувдан фойдаланиш ва уни бошқаришга оид ишлар учун амалий аҳамият касб этган.

Шунингдек, С. Кондрашевнинг 1931 йилда нашр этилган яна бир асариде Туркистон ўлкасининг табиий шароити, аҳолининг меҳнат қуроллари, пахтага ишлов бериш механизацияси борасида кўпгина этнографик материаллар берилган[13] ва маълумотлар соҳани ривожлантиришдан манфаатдор бўлган ташкилотлар ташаббуси билан тўпланган.

Асар тўрт бобдан иборат бўлиб, биринчи бобда табиий шароит талаб этадиган иссиқлик, намлик, ёруғлик, тупроқ ва пахтачилик районларининг бошқа табиий шароитлар белгилари ёритиб берилган. Иккинчи ва учинчи бобларда меҳнат қуроллари – анъанавий омондан тортиб, ўша даврнинг ўсимликларга ишлов берадиган замонавий қишлоқ хўжалик техникалари ҳақида маълумотлар берилган. Айниқса, анъанавий омон, мола ҳақида муҳим маълумотлар келтирилиб, унда омончи ер ҳайдаш қуролларининг Ўрта Осиё примитив типидеб атаган. Омончинг қисмлари бўйича таъриф берилган. Омонча қўш хўкиз ёки от қўшилган (13–14 расмлар). Омон билан ер ҳайдалгандан сўнг мола босилган. Муаллиф омончи “туземний плуг” деб атаган ҳолда, молани “барона” деб нотўғри номлайди, ушбу меҳнат қуроллари ҳақида батафсил маълумотлар Н. Шредер ва Н. Александров-ларнинг асарларида берилганлигини таъкидлайди. Шунингдек, кетмон ва унинг турлари – доира шакл *бухорча*, овалсимон *тошкентча* ва саккиз шаклли *андижонча* (*курсив диссертантики*) шаклларини ажратиб кўрсатган ва чизмаларда акс эттирилган[13]. Асарнинг тўртинчи бобида эса, ер ва сувни жамоа мулкига айлантириш, эски суғориш тармоқларида механизация, совхозлар, агрокомплекслар тузилиши ва фаолияти ҳақидаги маълумотлар билан танишиш мумкин.

1927 йилда “Вестник ирригация” журналининг биринчи сониде К. Л. Покровскийнинг Ўрта Осиёда сувдан фойдаланиш ҳуқуқининг ривож-ланиши масалаларига бағишланган мақоласи нашр этилган[14]. Муаллифнинг таъкидлашича, XIX асрнинг иккинчи ярмида Тошкент воҳасида ер масалаларининг ривожланиши ва аҳоли ўртасида меҳнат мажбуриятларининг тақсимланишида “қўш”, яъни деҳқончиликнинг шартли бирлиги – қўш хўкиз (омочи ва бошқа меҳнат қуроллари билан бирга) муҳим аҳамиятга эга бўлган. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, “Вестник ирригации” журналинда ўлкада янги ирригация тармоқларини бунёд этишга қаратилган лойиҳалар билан бир қаторда, маҳаллий халқларнинг қадимий анъанавий сув иншоотларига бағишланган қатор мақолалари ҳам бериб борилган. Масалан, Б. Кастальскийнинг мақоласида Сурхон-Шеробод воҳасидаги қадимги сув иншоотлари – канал ва ариқларнинг ўзанлари, уларнинг сув ҳажми, суғориш салоҳияти ҳақидаги муҳим маълумотлар ёзиб қолдирилган[15]. Шунингдек, ушбу даврда ирригация тарихига оид бошқа илмий тадқиқотлар ҳам ўтказилган бўлиб, уларнинг аксариятида суғориш тизими ҳолати, муаммолари, янги ерларни ўзлаштириш масалалари ёритилган. Суғорма деҳқончилик ишлаб чиқарувчилардан қаттиқ меҳнат ва кўп маблағ талаб қилган. Йирик ирригация тизими ва уларни вақти-вақти билан тозалаш ҳамда таъмирлаш

нафақат моддий чиқимлар, балки ташкилий равишда кўп ишчи кучларини ҳам жалб этишни талаб қилар эди. Айниқса, бу ҳолат Хоразм воҳаси учун ниҳоятда долзарб эди. Аксарият суғориш тизимлари тезда қум ва лойка билан тўлиб қолар ва уни доимий таъмирлашни талаб қилар эди. Йирик ирригация–канал ва ариқларни марказий ҳокимият, кичикроқ маҳаллий ирригация тармоқларини эса деҳқонларнинг ўзлари жамоа-ҳашар йўли билан тозалаган. Ўзбекистоннинг тоғ ва тоғолди суғорма деҳқончилиги текисликдаги суғориш тизимидан фарқ қилиб, ирригация тизимининг камлиги билан ажралиб туради. Тоғ суғорма деҳқончилиги илмий адабиётларда булоқ, жилға деб аталган. 1920-1930 йиллар давомида маҳаллий даврий матбуот саҳифаларида қишлоқ хўжалиги унумдорлигини янада ошишига эришиш мақсадида мамлакатдаги қишлоқ хўжалиги ҳаётини ёритиб бориш бўйича бир қадар ишлар амалга оширилган. Жумладан, уларда қишлоқ хўжалиги соҳасида ютуқларга эришган соҳа вакилларининг меҳнат фаолияти, амалга оширган ишлари, илғор тажриба ва амалиётлари ҳақида мақолалар эълон қилинган. Хусусан, Ўзбекистон қишлоқ хўжалигига бағишланган ойлик журналда соҳага доир қатор мақолалар эълон қилиб борилган. Бундан ташқари, бир қатор даврий нашрлар (газета, журнал) ва даврий тўпламларда ҳам ўлка халқларининг ушбу хронологик даврдаги хўжалик фаолиятининг турли жиҳатларини ёритиб берувчи мақолалар ўрин олган. Жумладан, 1921-1922 йилларда рус тилида нашр этилган “Туркистон иқтисодий ҳаёти”, 1922 йилдан нашр этила бошлаган “Қишлоқ хўжалиги ҳаёти”, 1922-1924 йилларда фаолият олиб борган “Туркистон ҳақиқати”, “Туркистон хабарлари”, 1919-1934 йиллардаги “Иқтисодий ҳаёт”[16] ҳамда 1931, 1934 йилларда ўзбек тилида нашр этилган “Колхоз йўли” каби нашрлардан ўрин олган мақолаларнинг аксарияти сиёсий-мафкуравий мазмунда бўлса-да, давр муаллифларининг ўлка халқларининг хўжалик ҳаётига доир кўплаб фикр-мулоҳазалари билан танишиш мумкин. Бу жараёндан кўзланган мақсад халқни мамлакатдаги ислохотлар билан таништириб бориш, қишлоқ хўжалигида гўёки “социалистик қурилиш” режаларининг муваффақиятли олиб борилаётганлигини намуна қилиб кўрсатишдан иборат эди.

Хулоса ва таклифлар. 1920-1930 йилларда Ўзбекистонда хўжалик масалаларини тадқиқ этиш масаласи совет ҳокимиятининг социалистик қурилиш режаси доирасида олиб борилган бўлиб, мақсадли амалга оширилди, тадқиқотларнинг илмий аҳамияти ортди. Айниқса, этнографик мазмундаги қатор тадқиқотларда ўлка халқлари анъанавий хўжалик хусусиятлари ёритиб берилганлиги муҳим аҳамият касб этди. Шуни эътироф этиш лозимки, кейинги авлод олимлари ушбу давр тадқиқотлари асосида илмий ишлар қўламини кенгайтириб, ўз ўтмишдошлари муваффақиятларини бойитиб, бу борадаги ишларни давом эттиришди. Энг муҳими, этнографияни тарихий билимлар тизимининг таркибий ва узвий қисми тарзида мустақил илм соҳаси сифатида ривожланиши учун асос яратилди. Лекин, шунга қарамай, ушбу ўтказилган этнографик тадқиқот натижаларидан ўзбек халқи анъанавий хўжалиги яхлит ҳолда таҳлил этилмади. Санокли тадқиқотлардагина ўзбек халқининг анъанавий хўжалигининг у ёки бу жиҳатлари ёритилиши билан чекланилди. Маҳаллий даврий матбуотда эса советлар ҳукумати томонидан амалга оширилаётган ислохотларгина ёритилган бўлиб, анъанавий иқтисодий тизим, маҳаллий халқларнинг хўжалик ҳаёти масалаларининг чуқур ёритилиши гўёки “социалистик ҳаётга ёт тушунча” сифатида қаралди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Иккинчи китоб. – Тошкент: Шарк, 2000. – Б. 326.
2. Демидов А. П. Экономические очерки хлопководства, хлопковой торговли и промышленности Туркестана. Изд.2. – М., 1926. – С. 11.
3. Узбеки. – М.: Наука, 2011. – С. 195-196.
4. Современный кишлак Средней Азии.: социально-экон. Очерк. Вып. 11. Каракульская волость. Узбекская ССР. – Ташкент, 1927; Современный кишлак Средней Азии: социально-экон. очерк. Вып.7. Ханкинская волость (Хорезмской области Узбекской ССР). – Ташкент, 1926. – 153 с.; Современный кишлак Средней Азии: социально-экон. очерк. Вып. 4. Вабкентская волость (Зеравшанской области Узбекской ССР). 1926; Современный кишлак Средней Азии: социально-экон. очерк. Вып. 3. Китабская волость (Кашка-Дарьинской области Узбекской ССР), 1926. – 271 с.
5. Иванов П. П. Из области Среднеазиатской хозяйственной терминологии // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. – 1935. – №8. – С. 750-751.
6. Иванов П. П. Из области среднеазиатской хозяйственной терминологии... – С. 751.
7. Абдураимов М. А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI – первой половине XIX века. Т.1. – С. 233.
8. Басов Д. Пайкалы Ширабадской долины // За реконструкцию сельского хозяйства – Самарканд, 1929. – №2; Полозов В. А. Узбекское общинное землепользование в Шерабадской долине и Каршинской степи Уз ССР // Народное хозяйство Средней Азии. – Ташкент, 1925. – №7. – С. 69-75.
9. Каюмов А. Р. Этническая ситуация на территории Южного Узбекистана в XIX – начале XX века (по материалам Сурхан-Шерабадской долины). Автореф. Дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 2011. – С. 23.
10. Труд и быт в колхозах. Из опыта изучения колхозов // Колхозы Советского Востока. Сборник статей. – Л., 1931.
11. Новиков А. Хлопководство и хлопковая промышленность // Вся Средняя Азия. Справочная книга на 1926. – С. 153-163; Юферев В. И. Хлопководство в Туркестане. – Л., 1925; Юферев В. И. Очерки по экономике хлопкового хозяйства. – М.: Промиздат, 1927.
12. Вавилов Н. И. Возделываемые растения Хивинского оазиса. Ботанико-агрономические очерки // Труды по прикладной ботанике и селекции. – Л., 1929. Т. XX.:
13. Кондрашев С. К. Вода в орошаемом хозяйстве. – М.: Новая деревня, 1922; Ёша муаллиф. Орошаемый Хорезм. Организация орошения, территории и труда в дехканских хозяйствах низовьев р. Аму-Дарья. – М., 1931.
14. Покровский К. Л. Развитие водного права в Средней Азии // Вестник ирригации. – 1927. – №1.
15. Кастальский Б. Н. Историко-географический обзор Сурхан-Ширабадской долины // Вестник ирригации. – Ташкент, 1930. – №1–4.
16. “Сельскохозяйственная жизнь”, “Туркестанская правда”, “Туркестанские ведомости”, “Экономическая жизнь”, “Колхоз йўли” каби илмий тўплам ва нашрларда ўлка халқларининг хўжалик ҳаётига оид кўплаб материаллар бериб борилган.

УДК: 950(575.1):32

Жасур ЯКОБЖАНОВ,
ТДПУ Ўзбекистон тарихи кафедраси ўқитувчиси
E-mail: j.yakobjanov@mail.ru

Низомий номидаги ТДПУ профессори в/б т.ф.н. З.Илҳомов тақризи асосида

KOKAND KHANATE IS A HISTORIOGRAPHY OF THE RESEARCH OF INTERNAL POLITICAL PROCESSES (1991-2018 УУ.)

Abstract

This article analyzes the study of the political history of the Kokand Khanate during the years of independence of Uzbekistan. However, it has also been compared with previous problem-based studies. During the years of independence, many dissertations, works and scientific articles have been written on this issue. As a result, several new scientific conclusions have been drawn. Nevertheless, we can see that there are many ideas in these literatures that have not yet been resolved by our historians. At the same time, the article focuses not only on the study of domestic historians, but also on foreign historiography.

Keywords: historiography, Kokand Khanate, political history, research, Uzbekistan, independence, ruler, Russian Empire.

ИСТОРИОГРАФИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ВНУТРИПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА (1991-2018 ГГ.)

Аннотация

В статье анализируется изучение политической истории Кокандского ханства за годы независимости Узбекистана. Однако его также сравнивали с предыдущими исследованиями, основанными на проблемах. За годы независимости по этой теме написано множество диссертаций, работ и научных статей. В результате было сделано несколько новых научных выводов. Тем не менее, мы видим, что в этой литературе есть много идей, которые еще не решены нашими историками. При этом в статье делается упор не только на исследования отечественных историков, но и на зарубежную историографию.

Ключевые слова: историография, Кокандское ханство, политическая история, исследования, Узбекистан, независимость, правитель, Российская империя.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ИЧКИ СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАР ТАДҚИҚОТЛАРИ ТАРИХШУНОСЛИГИ (1991-2018)

Аннотация

Ушбу мақолада Қўқон хонлиги сиёсий тарихининг Ўзбекистон мустақиллик йилларида ўрганилиш масаласи таҳлил этилган. Шу билан бирга олдинги даврларда муаммо доирасидаги тадқиқотлар билан ҳам таққосланган. Мазкур масала юзасидан мустақиллик йилларида кўплаб диссертациялар, асарлар ва илмий мақолалар ёзилди. Бунинг натижасида бир қанча янги илмий хулосалар олинди. Лекин шунга қарамадан ушбу адабиётларда ҳали тарихчиларимиз томонидан бир тўхтама келинмаган бир талай фикрлар борлигини кўришимиз мумкин. Шу билан бирга мақолада нафақат юртимиз тарихчиларининг балки хориж тарихшунослигида ўрганилишига ҳам эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: тарихшунослик, Қўқон хонлиги, сиёсий тарих, тадқиқот, Ўзбекистон, мустақиллик, ҳукмдор, Россия империяси.

Кириш. Қўқон хонлиги сиёсий тарихини ёритиш ҳамма давр тадқиқотлари учун долзарб масалалардан бири ҳисобланган. Ўзбек давлатчилиги муаммосининг бир қисми бўлган Қўқон хонлиги тарихи Россия империяси ҳукмронлиги ва совет даврида маълум даражада ўрганилди. Ўша даврда тадқиқотчилар томонидан хонлик тарихига оид бир қанча ёзма манбалар илмий муомалага киритилиши натижасида хонликнинг сиёсий тараққиёти билан боғлиқ кўп фактик маълумотларни тўплашга муваффақ бўлдилар. Аммо ўша даврлардаги тарих фанида ҳукмрон бўлган коммунистик мафкура Қўқон хонлиги тарихини объектив тарзда ёритишга имкон бермади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Мустақиллик йилларида республикамызда Қўқон хонлиги бўйича олиб борилган ақсарият тадқиқотларда унинг сиёсий тарихи қисқа-қисқа маълумотлар билан чекланган бўлса, айримларида маълум бир давр билангина чегараланганини кўришимиз мумкин. Қолаверса, ушбу йилларда Қўқон хонлигининг сиёсий тарихига оид яратилган адабиётлар ва тадқиқотларда асосий масала хонликнинг XIX аср сиёсий аҳволига шунингдек, Россия

империясининг босқини арафасидаги вазиятга кўпроқ урғу берилган.

Бу давр адабиётларида мавзу юзасидан кўзга ташланган асосий фарқли масалалардан бири сифатида ҳукмдорларнинг давлатни бошқарган йиллари хусусидаги баҳсли фикрларнинг мавжудлигини кўрсатиш мумкин. Масалан: Ҳ.Зиёевнинг тадқиқотларида ўзбек хонликлари ҳамда уларнинг Россия империяси томонидан эгаллаб олинishi масаласига жиддий эътибор қаратилган. Жумладан, унинг “Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш” [1] номли асарида ҳам ўзбек хонликларининг Россия империяси томонидан эгаллаб олинishi батафсил ёритиб берилган. Ушбу жараёнларни ёритишдан аввал муаллиф учала хонликнинг жумладан, Қўқон хонлигининг ҳам сиёсий тарихига тўхталиб ўтган. Мазкур асарда муаллиф томонидан ҳукмдорларнинг давлатни бошқарган йиллари борасида баҳсли фикрлар учрайди. Муаллиф Абдурахимбийни (1721-1734), Абдукаримбийни (1734-1751) ва Худоёрхонни биринчи ҳукмронлик даврини (1852-1858) йиллар деб кўрсатади [1]. Абдурахимбий ва Абдукаримбийнинг ҳукмронлик йиллари Д.Сангирова [2] томонидан ҳам айнан шу тарзда

кўрсатиб ўтилади. Бошқа жуда кўплаб диссертация ва адабиётларда эса ушбу йиллар куйидагича келтирилади: Абдурахимбий (1721-1733), Абдукаримбий (1733-1750), Худойерхон биринчи хукмронлиги (1845-1858). Бизнингча, тадқиқотларда бу каби тафовутларнинг учраши манбаларда йилларнинг ҳижрий санада берилиши ҳамда хукмдорларнинг хукмронлик йиллари неча йил давом этганлиги билан қайд этилганлигида. Мана шу каби ҳолатда тадқиқотчиларда баъзи бир чалкашликлар учрайди.

Д.Сангированинг ушбу тадқиқотида Олимхоннинг хукмронлик йиллари (1789-1810) ва Умархоннинг вафот этган йили (1921) деб кўрсатилади. Назаримизда, бу ерда техник ҳатоликка йўл қўйилган.

Хонлик сиёсий тарихи ва ундаги хукмдорлар тўғрисида қисқача маълумот берувчи “Ўзбекистон хукмдорлари” номи ўқув қўлланмада минглар сулоласининг хукмронлиги йиллари негацир 1709-1863 деб кўрсатилган [3]. Муаллифлар бундай хулосага келиш сабабини ва манбасини қайд этиб ўтишмаган.

Б.Бабаджанов ўзининг ушбу монографиясида Кўкон хонлигининг сиёсий тарихи хусусида бошқа тадқиқотлардан фарқли равишда ҳар бир хукмдор ва сиёсий жараёнларни батафсил ёритиб бера олган. Хонлик сиёсий жараёнларини ёритишда янги давлатнинг шаклланиши, ташқи ҳудудларнинг кенгайиши, сиёсий инкироз ҳамда Россия империяси тажовузининг бошланиши каби мавзулар дорисада ёндашган. Мазкур тадқиқот ишида муаллиф айрим хонларнинг тахтга ўтирган йил ва хукмронлиги даврларини келтиришда бошқа тадқиқотлардан фарқли равишда ўз фикрини билдиради. Аммо муаллиф бу фактларни қайси манбаларга таяниб келтирганига изоҳ бериб ўтмайди. Хусусан, Норбўтабийнинг хукмронлик йилини (1776-1799) деб кўрсатса [4], Мадалихоннинг тахтга ўтиришида 14 ёшдан кичик эди (айрим манбаларда ушбу вақтда Мадалихон 14 ёш, айримларида 16 ёш деб берилди) деб таъкидлайди [4].

Ўзбекистон мустақиллик йилларида яратилган адабиётларининг таҳлилидан шу нарса кўринадики, Кўкон хонлигининг фаол сиёсий ҳаёти Олимхон давридан бошланган. Айнан шу даврдан бошлаб мамлакат “Кўкон хонлиги” деб юритила бошланган [5].

Кўкон хонлиги тарихи бўйича бир қатор тадқиқотларни амалга оширган Ш.Воҳидовнинг таъкидлаб ўтишича, Олимхон даврига қадар (1798-1810 йй.) Минг уруғи етакчилари «бий» унвоида юритилиб, Олимхон 1805 йили биринчи бўлиб ўзини «хон» деб эълон қилди. Олимхоннинг хукмронлиги ва давлат бошқаруви соҳасидаги фаолияти борасида тарихчилар томонидан айрим фикрлар билдириб ўтилган.

Б.Бабаджановнинг тадқиқотида В.Наливкин ва Т.Бейсембиевнинг ишларига иқтибос келтирган ҳолда Олимхоннинг тахтга келиши жараёни тафсилотлари ва марказий ҳокимиятни мустақамлаш борасида юритган сиёсати, амалга оширган сиёсий ва ҳарбий тадбирлари борасидаги жараёнларга асосий эътибор қаратади, жумладан, Олимхоннинг ўз даври учун кучли ёлланма кўшин ташкил этганлиги ҳамда кўшин таркиби асосан Дарвоз, Кўлоб, Кўхистон, Афғонистоннинг айрим вилоятларида яшовчи тожиклардан иборат бўлганлигини кўрсатиб ўтади [4: 118].

Шу ўринда Олимхоннинг хукмронлик йиллари ва айниқса унинг ҳокимият тепасига келган санаси борасида айрим ихтилофлар ҳам кўзга ташланади, масалан, Б.Эшовнинг тадқиқотларида Олимхоннинг тахтга ўтирган йили 1798 йил [6].

Б.Бабаджановнинг тадқиқотида эса Норбўтабийнинг вафоти ва Олимхоннинг тахтга ўтириш 1798 йил июнь ойи этиб кўрсатилган бўлса [4], Х.Бобобековнинг

китобида бу сана 1801 йил этиб кўрсатилган ва бунда сўнгги санада ноаниқликка йўл қўйилган [7]. Х.Бобобеков Олимхоннинг ўлими юзасидан билдирган фикри ҳам бошқалардан ажралиб туради. Жумладан, Олимхоннинг ўлдирилиши рухонийлар томонидан амалга оширилди дея таъкидлайди [7]. Кўлоб манба ва тадқиқотларда эса ушбу фитнанинг бошида саркардалар Ирискулибий (Мунтахаб ат-таворихда Идрискулибий шаклида тилга олинади), Мўминбек ва Жумабойларлар тургани қайд этиб ўтилган.

Хонлик тарихида қатта из қолдирган Амир Умархон (1810-1822 йй.) хукмронлиги тарихи ҳам тадқиқотчилар томонидан кўп марта эътибор қаратилган масалалардан бири саналади. Адабиётларда Умархоннинг тахтга келиш жараёнлари деярли бир хилда баён этилади. Г. Исабоева ўз тадқиқотида Умархон хукмронлиги даврида Кўкон хонлиги ўзининг қисқа муддатли олтин даврини бошдан кечирганини таъкидлайди [8]. Г.Исабоева Умархоннинг сиёсий фаолиятига баҳо беришда тадқиқот мавзусидан келиб чиққанини кўришимиз мумкин. Жумладан: Умархон даврида маданий ҳаёт юксак даражага чиққани ҳамда янги мусулмон маркази вужудга келиб, бу борада Бухоро маркази билан баҳслаша оларди деган хулоса келади [8]. Бундан ташқари муаллиф Умархон даврини Олимхонга нисбатан анча осойишталикда кечган деган фикр билдиради. Бундан кўринадики, Г.Исабоева ўз илмий хулосаларини хонликдаги маданий ҳаётга нисбатан берган.

Б.Турсунов эса “Умархон хукмронлиги даври ҳам Кўкон хонлигида кечган мураккаб сиёсий воқеалар билан характерланади” деган фикрни билдиради [8]. Дарҳақиқат кўпгина манбалардан маълумки, Умархон тахтга келгандан сўнг кўлоб ҳарбий юришларни амалга оширган. Унинг Туркистон ва Ўратепа шаҳарларини хонлик ҳудудига қўшиб олганлиги, кўлоб ғалаёнларни бостиранлиги ҳамда хонлик чегаралари шимолда Туркистон ва Дашти Қипчоқча, ғарбда Самарқандгача, жанубда Кўхистон ҳамда Кўлоб, Ҳисор ва Шахрисабзгача, шарқда эса Шарқий Туркистонгача бориб етганлиги манба ва адабиётлардан маълум. Бундан кўринадики, Умархон фаол сиёсий ҳаракатларни амалга ошириб, доимий равишда мамлакат тинчлиги учун курашган.

М.Аҳмедова эса Умархоннинг сиёсий фаолиятига баҳо беришда унинг давлат бошқаруви соҳасида амалга оширган ислохотлари хусусида тўхталиб ўтганини кўришимиз мумкин [5].

Умархоннинг ўлимидан сўнг тахтга ўтирган ўғли Муҳаммад Алихон (Мадалихон) даврида хонлик қудратли давлатга айланади. Б.Бабаджанов ўзининг монографиясида Мадалихон даврини “сиёсий барқарорликнинг энг чўққисидан таназулга қадар” дея таърифлайди [4]. Муаллиф бу жараёнларни Мадалихоннинг бутун сиёсий фаолиятига тўлиқ эътибор қаратиб, хукмронлигининг дастлабки вақтларида Ўратепа ва Қошғарнинг қўлга киритилиши ва мамлакат чегара ҳудудларининг кенгайиб, қатъий белгиланиб олиниши ҳамда хукмронлигининг сўнгги йилларидаги сиёсий вазиятнинг қўлдан чиқиши, амир Насруллохоннинг хонликни босиб олиши натижасида бошланган инкирозлар билан изоҳлайди [4].

Муҳаммад Алихоннинг сиёсий фаолияти хусусида бошқалардан фарқли равишда Ш.Қўлдошев унинг Шарқий Туркистон билан олиб борган алоқалари ва Қошғарга ҳужуми, Жаҳонгирхўжа билан муносабатлари хусусида батафсил тўхталиб ўтган [4]. Б.Бабаджановнинг тадқиқотида ҳам Жаҳонгирхўжанинг ва Муҳаммад Алиларнинг муносабати ҳамда унинг манжурларга қарши олиб борган жанги батафсил ёритиб берилган [4].

Т.Худойкулов Н. Петровскийнинг ишига иқтибос келтирган ҳолда, мамлакатда илк бор ўтроқ аҳоли ва

кўчманчи туркий қабилалар ўртасида ҳокимият учун кураш бошланганини ва бу курашларнинг натижасида Муҳаммад Алихон ўлдирилганини қайд этиб ўтади [11]. Н.Петровский бу ерда кўчманчи туркий қабилла деганда айнан қайси қабилаларни назарда тутганлигини қайд этиб ўтмаган. Мана шу фикрларнинг аниқроғини биз А.Зиёнинг “Ўзбек давлатчилиги тарихи” асарида ўқишимиз мумкин: “...маркази Норин ва Қашқадарё оралиғида бўлган кўчманчи қипчоқлар орасида катта нуфузга эга кулон уруғлиқ Мусулмонкул мингбошининг (1794-1852) хонлиқда катта мавқега эга бўлиши минглар сулоласига зарба бўлган. Чунончи, 1844 йили Мусулмонкул Андижон, Наманган қабиларни ўз ҳукми остида бирлаштириб, энг аввало, қипчоқларга суянган холда Қўқонга таҳдид сола бошлайди” [12].

Б.Турсунов турли (ўзбек, қирғиз, қипчоқ, тожик, қозоқ) уруғ вакилларининг ҳокимият учун курашлари аслида Шералихон даврида бошланганини Муҳаммад Алихон даврида минглар ўзларининг қўлаб сиёсий ҳуқуқларидан маҳрум бўла боришлари билан изоҳлайди [9]. Дарҳақиқат, Муҳаммад Алихон даврининг сўнгги йилларида муҳолиф гуруҳларнинг гиж-гижлови билан обрўли ва мансабдорлар шахсларнинг қатл этилиши натижасида сиёсий тизгин қўлдан чиқа боради ва оқибатда Амир Насруллохоннинг Қўқон хонлиги босиб олиши рўй беради. Насруллохон Қўқонга тайинлаган ноиб Иброҳим додхоҳ халқнинг қўлаб жабру-зулмларига сабаб бўлади. Натижада қирғиз-қипчоқ жамоаларининг қўмағида тахтга Шералихон келади [13]. Шералихоннинг ҳукмронлик даврини ёритишда манба ва адабиётларда уруғлар ўртасида ўзаро низоларнинг кучайиши ҳамда бунинг натижасида Мусулмонкул бошлиқ қипчоқлар ўз мавқеларини тиклаб олганликларини баён этилган. Хусусан, М.Аҳмедова ўзининг тадқиқотида “Шералихон даврида (1842-1845) амирлашқар ва мингбоши вазифалари Мусулмонкулга юклатилиши оқибатида мамлакатда қипчоқларнинг роли ортади. Мусулмонкул хонга ўз таъсирини ўтказишга ҳар қанча интилмасин, аммо Шералихон бунга йўл қўймасликка ҳаракат қилган. Мусулмонкул 1845 йилда қизини Шералихоннинг ўғли Худоёрга турмушга беради ва Муродхонни ўлдириб, ёш Худоёрни хон деб эълон қилади” [5] дея таъкидлайди.

Т.Худойкулов ушбу жараёнларга кенг батафсил тўхталиб ўтиб, “аслида Шералихон даврида Қўқон

хонлиги сиёсий майдонига учта гуруҳ, яъни 1. Шоди додхоҳ ва Марғилон ҳокими бошчилигидаги ўтроқ аҳоли қучлари; 2. Юсуф мингбоши раҳбарлигидаги хоннинг қариндош-уруғлари ва қирғизлар; 3. Мусулмонкули бошчилигидаги қипчоқлар чиққан эди. Хонлиқнинг кейинги сиёсий тарихи шу қучлар орасидаги қарама-қаршилиқ ва курашдан иборат бўлди” [11], деб кенгрок хулоса берганини кўришимиз мумкин.

Шу тариқа хонлик тахтига қипчоқлар ёрдамида келган Шералихон даврида кўчманчи қучларнинг обрўи ошиб кетди. Шералихон ва Муродхоннинг қатлидан сўнг кўчманчиларнинг бошқа бир гуруҳи намояндаси бўлган Мусулмонкули Шералихоннинг ўғли Худоёرخонни тахтга ўтказди ва давлатни идора қилиш ишларини ўз қўлига қиритиб олган эди [11].

Айтиш мумкинки, мана шу даврдан бошлаб хонлиқда қипчоқларнинг мавқеи ошиб, қўлаб юқори лавозимларда айнан уларнинг фаолият олиб борганини кўришимиз мумкин. Қипчоқларнинг ушбу ҳукмронлиги 1853 йилгача давом этади. Айнан шу йили Худоёرخон Мусулмонкулни қатл эттиради.

Ҳ.Бобобеков “Шу даврдан бошлаб Худоёرخоннинг мустақил ҳукмронлиги (1853-1858) бошланди” дея таъкидлайди [7]. Бу борада Г.Исабоевнинг билдирган фикрлари анча асослидир: “Худоёرخон Мусулмонкул таъсири ва қипчоқлар низоларидан озод бўлиб, мустақил хон сифатида тинч сиёсат олиб бора олмади. Чунки у уч томонлама бўлаётган тазыйиқлар остида қолган эди. Биринчиси Бухоро амирининг тазыйиқлари, иккинчиси, хонлиқдаги қучли ички низолар, учинчи эса Россия империясининг ҳужумлари эди” [8].

Хулоса ва тақлифлар. Хулоса сифатида айтиш керакки, Қўқон хонлиги ўзининг бир ярим асрлик давлатчилиги жараёнида Ўрта Осиёдаги мажуд давлат бошқарув анъаналарини тазыйиқлар остида қолган бирга, Евроосиё минтақасининг геосиёсий ва иқтисодий жараёнларида фаол қатнашди, айни вақтда ўзбек давлатчилигининг юксалишига, унинг маданий ва маънавий ҳаёти таракқиётига катта ҳисса қўшган давлат сифатда тарихдан ўрин олди. Хонлиқнинг айни шу жиҳатлари қўлаб илмий тадқиқотларнинг асосий ўрганиш объекти сифатида ўз аксини топганлиги мавзунинг долзарблигини кўрсатса, унга доир тарихшунослик тадқиқотлари эса бу борадаги изланишларнинг янада мукамал даража етишига хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Тошкент: Шарқ, 1998. 478 б.
2. Сангилова Д. Муҳаммад Азиз Марғилоний ва унинг “Тарихи Азизий” асари. Тошкент: Маънавият, 1999. 112 б.
3. Султонов Ф., Бозорбоев Ф. Ўзбекистон ҳукмдорлари. Тошкент: А.Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. 88 б.
4. Бабаджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. Токио – Ташкент. 2010. 744 с.
5. Аҳмедова М. Қўқон хонлигининг ташкил топиши, давлат тизими ва ҳуқуқ манбалари. Юридик фан. номз. дисс. Тошкент, 2010. 191 б.
6. Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва маҳаллий бошқарув тарихи. Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2012. 456 б.
7. Бобобеков Х.Н. Қўқон тарихи. Тошкент, 1996. 240 б.
8. Исабоева Г. Қўқон хонлиги маданий ҳаёти. Тарих фан. номз. дисс. 2010. 184 б.
9. Турсунов Б. Қўқон хонлигида ҳарбий иш ва қўшин: ҳолати, бошқаруви, анъаналари (XIX асрнинг 70 йилларигача). Тарих. фан. номз. дисс... 2006. 164 б.
10. Қўлдошев Ш. Қўқон хонлиги ва Шарқий Туркистон ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар (XVIII-XIX аср ўргалари). Тарих. фан. номз. дисс... 2009. 177 б.
11. Худойкулов Т. XIX асрда Қўқон хонлиги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти. Тарих. фан. номз. дисс... 2009. 194 б.
12. Зиё А. Ўзбек давлатчили тарихи. Тошкент, 2001. 370 б.
13. Маҳмудов Ш. Қўқон хонлиги маъмурий бошқарув тизими (1709-1876). Тарих. фан. номз. дисс... 2007. 166 б.